

Metodologisk plattform

för vår användning av fokusgrupper
och fokusberättelser

Bengt-Åke Wennberg
Monica Hane

ABONNEMANGSRAPPORT 106

September 2005

Metodologisk plattform för vår användning av fokusgrupper

Bengt-Åke Wennberg och Monica Hane

Rapporter om Organisationens Mänskliga Sida

ISSN 1102-4615 no 106, september 2005

ISBN 91-85017-13-2

Omslag, layout och produktion: Samarbetsdynamik AB,

Ölsdalen 134, 693 91 Degerfors, tel 0586 726121

Epost: info@samarbetsdynamik.se

webbsida: <http://www.samarbetsdynamik.se>

Omslagsbild: Helle Bro Clemmensen, iStockphoto, www.arty.dk

Tryckt av MediaGraphic AB,

Frölundagatan 64, 431 44 Göteborg, tel 031 335 85 40

Epost: info@mediagraphic.se

© Författarna och Samarbetsdynamik AB 2005

Innehåll

Förord	5
Användningen av fokusgrupper	9
Fokusgrupper är ett arrangerat samtal	12
Fokusberättelsen beskriver inte något som "finns" innan den skapats	14
Begränsningar i den konventionella metodologin	15
Nya möjligheter genom fokusgrupper	18
Vad vill man veta	23
Samtalen illustrerar resonemang byggda på levd erfarenhet	25
Skillnaden mellan vår och andras användning	27
Deltagaren som partner eller informant	29

Forskarens och forskningens nya roll	33
Den kritiska forskningstraditionen	35
Den nya ohälsan i arbetsliv och samhälle	39
Hur kan svaga förklaringar bli starka?	42
Fokusberättelsen som empiriskt material	45
Nya kvalitetskrav på empiri	47
Fokusberättelsens tillförlitlighet	50
Fokusberättelsens relevans	52
Fokusberättelsens överförbarhet	53
Fokusberättelsens autenticitet	56
Den symboliska dimensionen av verkligheten	57
Synpunkter på det empiriska materialets användning	58
Speciella krav på samtalsinnehållet	60
Materialet kräver triadisk kommunikation	64
Vårt bidrag till fokusberättelsen	66
Vad fokusberättelsen visar	68
Ett exempel på slutsatser man kan dra	70

Genomförandet av fokusgrupper	75
Behovet av samtalsledare	77
Behovet av en verifierad berättelse	79
Den slutliga rapporten	82
Frågan om design	84
Frågan om urval	85
Vårt intresseområde	87
Samspel	87
Samverkan	88
Samordning och samarbete	89
Sambandet mellan samarbete och samtal	91
Betydelsen av samtal och offentliga diskurser	95
Hur kan vi lita på andra	96
Att motverka förledande och förföriska bilder	98
Några exempel	101
Gryningen	101
KLLOK99	105

Arbetsterapeuters arbetsmiljö	109
Kunskapsbehov i primärvården	113
Trafikskolan	118
Avslutande kommentarer	125
Litteraturreferenser	127

Förord

När vi 1997 besökte våra mentorer Galvin och Dorothy Whitaker i Ripon presenterade Dorothy en artikel av Alice M Home för oss. Vi hade då sedan länge arbetat med det vi kallade utforskande partnerskap och som vi hade hämtat från Galvin och Dorothys sätt att arbeta och resonera.

Alice M Homes artikel hade titeln ”Enhancing Research Usefulness with adopted Focus Groups” (Homes 1996). Vi blev omedelbart väldigt fascinerade. Vi fångades av det faktum att vi här träffade på en vetenskaplig metodbeskrivning som låg helt i linje med så som vi och våra mentorer resonerade och arbetade.

Vi skrev genast en abonnemangsrapport byggd på artikeln. Den hade titeln: ”Focus groups – både en arbetsform och en metod för datainsamling i ett utforskande partnerskap” (Wennberg, Hane 1998a). I varje uppdrag sedan dess utvecklade vi metodbeskrivningar och arbetsformer som låg i linje med vad vi läst in i Homes artikel.

Slumpen – eller kanske vårt eget brinnande intresse – gjorde att vi fick anledning att genomföra ett antal utbildningar i forskningsmetodik för praktiker. Vi fick genom detta tillfälle att gå igenom den metodologiska litteraturen på flera olika vetenskapliga områden. Vi gavs också möjlighet att ställa metodfrågan i relation till de frågor som människor brottades med ”i praktiken”.

Den stora klyftan mellan praktikers behov av kunskaper och den kunskap de fick tillgång till genom forskningen blev uppenbar. Praktiker behövde förstå sig på vetenskapsteori – inte för att forska på egen hand utan för att kunna ta ställning till de forskningsresultat som erbjöds och ta ansvar för deras praktiska tillämpning.

Därför skrev vi rapporten ”Forskning för praktiker om praktiken – om grunderna för vetenskaplig metod och om metoder på vetenskaplig grund” (Wennberg, Hane 2000).

Vår professionella kompetens har nu blivit att arbeta genom fokusgrupper. Vi gör i stort sett bara uppdrag som bygger på detta. Vi har förstått att flera av våra uppdragsgivare behöver kunna argumentera ”i sin värld” för vårt val av arbetsmetod – och för dess unika potentialer att generera just den typ av underlag som efterfrågas. När allt fler av våra vänner dessutom valde att göra karriär i den akademiska världen och sökte vårt stöd för sina ofta kritiska tankar mot den metodologi de anmodades tillämpa – så blev det angeläget för oss att redovisa vår egen uppfattning i frågan.

Vi bestämde oss då för att skriva den här rapporten: ”Metodologisk plattform för vår användning av fokusgrupper och fokusberättelser”

Vi tyckte vi hade en stor mängd material, tankar och exempel. Det skulle bli lätt att sammanfatta dessa i en rapport. Vi annonserade rapporten som nummer 106 – den skulle utan problem vara klar redan i september 2004. Sedan dess har vi skrivit och skrivit om – ett otal manus – skrivit om, ändrat och skrivit om igen.

Det språk som används i litteraturen för att beskriva vetenskaplig metod är fortfarande starkt präglad av den positivistiska traditionen. Det har därför varit synnerligen svårt att formulera vår annorlunda ansats – som vi uppfattar som så produktiv och lovande – på ett sätt som varken mystifierar eller trivialiserar.

Vi har också brottats med att hitta informativa exempel på det vi kallar ”praktikens frågor” – och då upptäckt att man gärna formulerar sina frågor till forskare på ett sätt som gör de positivistiska metoderna efterfrågade. Man fångas nästan undantagslöst i vad som Maria Blomgren och Kerstin Sahlin (2003) kallar reformperspektivet.

Reformperspektivet innebär att man tänker sig att pröva olika förslag och alternativ för att sedan ”följa upp” och se om de ger de resultat man hoppas på. När de inte gör detta söker man andra förslag för att pröva dom. Man vill alltså

genom forskningen få reda på vad och hur man skall göra
– när och om det är som det är.

Aktörsperspektivet innebär istället att var och en själv
måste ta ställning till vad som är klokt att göra i den unika
situation där man befinner sig. Och forskningens uppgift bli
att då kunna erbjuda ett trovärdigt underlag som minskar
osäkerheten och underlättar att komma till tals med övriga
berörda aktörer.

Det har tagit oss tid att tänka igenom de grundfrågor som
vår användning av fokusgrupper genererar. Tid att formu-
lera vår uppfattning kring vad som garanterar trovärdighet,
relevans och överförbarhet när det gäller en fokusberättelse.
Men nu är rapporten färdig – för den här gången.

Vi vill tacka alla er som genom olika samtal i abonnemanget
och i andra sammanhang medverkat till att förbättra vår
förståelse för dessa frågor – genom att säga emot, genom att
inte förstå vad vi menar eller genom att uppmärksamma oss
på tydliga inkongruenser i vårt eget språkbruk.

Ölsdalen 18 september 2005

Bengt-Åke Wennberg och Monica Hane

Användningen av fokusgrupper

Det vi kallar fokusgrupper bygger på en mycket enkel arbetsform och procedur. Samma procedur återfinns i många andra sammanhang. Vad det handlar om är att understödja och arrangera ett samtal om ett givet tema. Samtalet protokollförs och registreras. Denna dokumentation presenteras sedan utåt och ligger till grund för fortsatta samtal, överväganden, analyser och beslut.

Samtalet är således inte ett samtal enbart för samtalets skull. Det är ett samtal för att utforska, klargöra, beskriva eller komma till rätta med något. Mötet initieras av någon eller några som också administrerar själva mötet och som föreslår temat. Dessa personer medverkar dessutom under mötet till att temat belyses och behandlas.

Inbjudarna tar också på sig uppgiften att det material som skapas genom samtalet bearbetas. De förväntas också ta ansvar för att processen efter mötet leder framåt mot det man gemensamt varit överens om är projektets syfte.

Denna beskrivning passar in på en mängd olika aktiviteter. Det är därför inte möjligt att enbart genom en sådan beskrivning särskilja det som kallas fokusgrupper från andra.

Olika forskare har därför formulerat särskilda avgränsningar för vad som skall kallas fokusgrupper och vad som inte är det (Wibeck 2000; Garson 2001; Bloor 2001; Tursunovic 2002 och Fern 2003). De kategoriseringar som görs knyts i huvudsak till själva syftet med aktiviteten. Victoria Wibeck refererar exempelvis till David Morgan (1996) som skriver:

Fokusgrupper är en forskningsteknik där data samlas in genom gruppinteraktion kring ett ämne som bestämts av forskaren.

Arrangemanget kallas således enligt de flesta av dessa författare för fokusgrupper för att det är till för datainsamling i forskningssyfte. Datainsamlingen riktas mot vad forskaren och dennes uppdragsgivare ser som värt att veta mer om.

I de ovan refererade beskrivningarna av fokusgrupper ser man i allmänhet dessa som en förbättrad form för individuella intervjuer och som ett komplement till frågeformulär. David Garson (2001) konstaterar till exempel när det gäller metodens nackdelar bland annat

- att det uppstår stora svårigheter att skilja individuella synpunkter från gruppens kollektiva uppfattning,

- att man har svårt att få ett representativt urval inom en liten fokusgrupp och
- att gruppen som sådan kan hindra deltagarna att vara öppna med sina åsikter.

Vår slutsats är att vad de flesta författare vill använda fokusgrupper för att få reda på inte kvalitativt skiljer sig från vad man vill veta med hjälp av andra metoder. I huvudtexterna kring fokusgrupper, med undantag för vissa avsnitt i Jenny Kitzinger och Rosaline Barbour antologi (1999), följer således resonemangen etablerade forskningsprinciper för intervjuer och frågeformulär. Användningen av fokusgrupper passas således in i metodologiska tankefigurer som redan existerar.

Vår användning skiljer sig från dessa. Vår tillämpning har växt fram ur arbetssätt som utgår från kunskaper om gruppprocessers betydelse för lärande och utveckling. Dessa resonemang och ansatser har en lång tradition. De förekommer inom området ”participative research” initierat bland annat av Lesley Archer och Dorothy Stock Whitaker (1994) i samarbete med Peter Reason (1994; 2001).

Grunden för denna speciella forskningstradition lade Peter Reason redan 1981. Han har i en antologi samlat en mängd artiklar från framstående forskare kring en syn på ”Human Inquiry” som avviker från den positivistiska (Reason 1981). Därmed blir också de metodologiska resonemangen annorlunda.

Användningar och metodologiska resonemang som liknar våra finns redovisade av några få författare som behandlar metodfrågan – bland annat Jenny Kitzinger (1995) och Rosaline Barbour (Barbour 1999; Barbour, Kitzinger 1999). I några forskningsartiklar på senare tid finns redovisat enstaka tillämpningar som liknar våra (Andrew McGregor 2004).

Mirzet Tursunovic (2002) som gjort en omfattande litteraturstudie på området konstaterar också att själva metoddiskussionen är synnerligen mager. Metodologin för fokusgruppen som ett arrangerat samtal behandlas inte.

Fokusgrupper är ett arrangerat samtal

Vår redovisning kommer således att bryta mot den kategorisering och metodbeskrivning av fokusgrupper som man finner i de flesta metodböcker på svenska. Bortsett från att det finns skäl att närmare redovisa vår användning för våra samarbetspartners i kunskapsabonnemanget så kan det också vara av allmänt intresse att redovisa de metodologiska möjligheter och problem som uppstår om man ser fokusgrupper som ett arrangerat samtal.

Genom möjligheten att utnyttja Reasons och andras idéer om utforskande partnerskap så ser vi heller inte användandet av fokusgrupper som enbart knutet till forskning (Wennberg, Hane 1998a). Vi menar att en fokusgrupp – just på grund av

att den är en utforskande och klargörande aktivitet – med fördel kan användas i en mängd andra sammanhang.

I alla metodbeskrivningar av fokusgrupper betonas betydelsen av *gruppinteraktion*. Vi hävdar därför att alla fokusgrupper – även de som arrangeras i enlighet med positivistiska metodbeskrivningar – måste betraktas som arrangerade samtal. Det är således *alltid* samtalet som är det empiriska materialet. Detta innebär att de metodologiska synpunkter vi lämnar i denna text är hänförliga också till fokusgrupper som följer metodböckernas anvisningar.

Just genom ansatsen att skapa en gruppinteraktion så kan vi heller inte se att fokusgrupper någonsin – metodologiskt sett – kan vara likställda med eller ens närbesläktade med intervjuer och frågeformulär. Detta förklarar en del problem som man redovisar i traditionella metodbeskrivningar. Det faktum att det empiriska materialet är ett samtal gör det också svårt – om inte omöjligt – att omvandla det till något som liknar individuella intervjuresultat.

Samtidigt gör just denna ansats fokusgrupper till ett utmärkt hjälpmedel att belysa andra fenomen som inte kan belysas så bra genom intervjuer och frågeformulär – exempelvis sociala samspel och frågor som berör individens medverkan i de större sociala systemen. Det är detta alternativ – och kanske inte metodfrågan – som vi ser som mest angeläget att föra fram.

Fokusberättelsen beskriver inte något som ”finns” innan den skapats

En unik egenskap hos det empiriska material som skapas i en fokusgrupp är att det till skillnad från andra ”data” – exempelvis attityder, värderingar, personlighetsfaktorer etc. – inte kan sägas existera innan fokusgruppen träffas.

Samtalet ”blir till” genom samspelet i fokusgruppen. Detta innebär att ”resultatet” av fokusgruppen måste studeras retrospektivt. Det är en konsekvens av den process som pågått i gruppen. Det har formats av deltagarnas medverkan som aktörer – inte som informanter. Resultatet är en unik produkt. Fokussamtalet är också en berättelse. Varje berättelse är en helhet för dem som berättar den när den berättas.

Åhöraren – och berättarna själva – kan i efterhand sortera samma berättelse i två. Den första är den som pekar bakåt i tiden. När man hör denna berättelse får man en ökad förståelse för hur det blivit som det blivit. Den andra berättelsen är den som blickar framåt. Den talar om deltagarnas intentioner, föreställningar om framtiden och förhoppningar.

Det är genom denna framåtblick som berättelsen får en mening för både deltagarna och andra läsare. Det är möjligheten att se denna riktning framåt i tiden som gör fokusgrupper till en unik möjlighet att uppfatta annat än man gör med intervjuer och frågeformulär.

Begränsningar i den konventionella metodologin

Det framgår av de flesta beskrivningar av fokusgrupper att man följer en positivistisk tradition. Denna skiljer sig kraftigt från den som Peter Reason och John Rowan (1981) för fram och som vi försöker följa.

I den positivistiska traditionen "ägs" frågan av forskaren. Forskarens lyssnande kommer då att begränsas till sådant som forskaren själv på förhand bestämt sig för att ta reda på eller anser värt att veta. När man i positivistisk anda formulerar frågor och preciserar vad man vill veta så kan man därför inte undgå att dessa formuleras utifrån forskarens förförståelse av sammanhangen. Denna förförståelse kanske inte alls är relevant för att fånga de faktorer som medverkat till att det som hänt har hänt eller hur det kommer sig att människor gör det dom gör.

Dessutom är det väl känt att så kallade språkbaserade metoder skapar osäkra data (Alvesson, Deetz 2000; Hane, Wennberg 2002; Wennberg, Hane 2005). Det är därför vi konsekvent använder begreppet empiriskt material snarare än mätningar och data. Den osäkerhet som introduceras i språkbaserade metoder är knutna till språkets sociala karaktär. Detta är en osäkerhet som inte kan kompenseras på annat sätt än genom partnerskap och samtal.

Frågeformulär kan ibland se ut att vara en praktisk, enkel och kostnadseffektiv metod att få fram ett empiriskt mate-

rial. Detta är emellertid bara på ytan. Vill man säkra materialets kvalitet skapar detta ett enormt merarbete som oftast inte är värt besväret i relation till vad man får reda på. Det man får fram kan man i allmänhet gissa sig till ändå. Vi föreslår därför alltid fokusgrupper som en mer kostnadseffektiv arbetsform för att nå fram till en bättre och säkrare kunskap om sociala fenomen.

Vårt skäl till detta är att fokusgrupper leder till en med språkets sociala karaktär mer kongruent och en gentemot deltagarna mer "fair" samarbetsform. I en fokusgrupp är det exempelvis möjligt att åstadkomma en dialog mellan forskare och deltagare. Det är i denna dialog man gemensamt utforskar något. Det är i samreflektionen över temat som kunskapen växer fram.

I fokusgruppen kan man också skapa förutsättningar för att åstadkomma ett samtal i vilken det hos båda parter förekommer "en strimma av tvivel". Du kan ha rätt och jag kan ha fel. Fokusgrupper, till skillnad från styrda intervjuer och abstrakta formulär, gör det således möjligt att visa okunnighet och osäkerhet inför varandra och därigenom fånga det som behöver utforskas.

Vår ansats är inte obekant i metodlitteraturen. Både Jenny Kitzinger (1995) och Rosaline Barbour (1999) konstaterar att det empiriska materialet produceras i partnerskap mellan forskare och deltagare men drar inte de fulla konsekvenserna av detta.

Vi menar att det empiriska materialet blir sämre om forskaren är fast i "intervjutanken" och söker svar på mer eller mindre förutbestämda frågor. Vi menar att samtalet för att ge ett relevant empiriskt material måste vara fritt och frivilligt. Om inbjudaren har en förutbestämd mening om vad som skall bli resultatet kommer denne onödigtvis att kontrollera processen.

Att vi inte vill kontrollera processen betyder emellertid inte att vi sitter "som flugor på väggen" för att observera vad som pågår. Vi medverkar istället aktivt i processen. Vi påverkar den därmed naturligtvis men ser en skillnad mellan att påverka och kontrollera. Vad vi hoppas på är att vi gemensamt med deltagarna – i partnerskap – skall skapa ett så autentiskt och insiktsfullt samtal som möjligt.

Ansatsen att arrangera så fria och frivilliga samtal som möjligt har också en annan fördel jämfört med den positivistiska. Om man skapar ett fritt samtal undviker man att utgå från begrepp och kategorier som deltagare och praktiker uppfattar som triviala eller irrelevanta. Vem har inte irriterats av intervjuformulär och intervjufrågor där man genast inser att vad man än svarar så blir det "fel".

Nya möjligheter genom fokusgrupper

I den positivistiska traditionen strävar man efter att arrangera datainsamlingen så att man uppfyller formella krav på reliabilitet, validitet och generaliserbarhet. Vi kallar dessa krav formella eftersom man ofta – inte ens inom den positivistiska traditionen – kan uppfylla dem i enlighet med de principer som gjort att de en gång formulerats.

Friheten att skapa samtalet – tillsammans med oss – befriar oss från sådana onödiga pålagor och restriktioner. Denna frihet ger många fördelar. Den underlättar att den existerande variationen och olikheten i kunskapsbidrag kan komma fram. Den lägger också ansvaret på deltagarna för vad som samtalas om och inte. Därmed kan det i och genom samtalet visa sig hinder och blockeringar för att en viss kunskap skall kunna göras publik. Det är då förstås dessa hinder som måste uppmärksammas och närmare utforskas.

Det empiriska material som kommer fram är således något annat än man förväntar sig från konventionella studier. Vi skall återkomma till metodfrågan men först genom ett exempel försöka belysa skillnaden mellan de två olika tillämpningarna.

Michael Kaplowitz och John Hoehn (2001) jämförde resultatet från fokusgrupper med resultatet från intervjuer. Det visade sig då att en händelse som de som intervjuades hade

oroat sig mycket för inte alls nämndes av deltagare i fokusgrupperna.

Den omedelbara tolkningen var att gruppens påverkan gjorde att frågan inte nämndes. Man kunde tänka sig många förklaringar till detta – exempelvis att deltagarna inte vågade öppna sig för varandra på samma sätt som för en intervjuare. På grund av att frågan inte nämndes drog man slutsatsen att fokusgrupper var mindre lämpade att få fram ett ”känsligt” underlag än intervjuer.

Om denna tolkning skulle visa sig vara korrekt så menar vi att det är den ”tystnad” kring frågan som uppstått i och genom samtalet som är det intressanta resultatet. Det finns då något i de deltagande personernas kultur, samtalsklimat eller gemensamma föreställningsvärld som blockerar uppkomsten av för deras samarbete viktiga samtal. En sådan blockering kan naturligtvis göra att de gemensamt har svårare att möta sådana hot än vad som skulle vara fallet i en kultur där man öppet skulle kunna tala om dem.

Det finns emellertid också en annan möjlig tolkning. Nämligen att de moderatörer som ingick i fokusgrupperna var skickliga. Redan i sin inledning till grupperna – eller genom sin medverkan i samtalet – kunde de åstadkomma att deltagarna i den aktuella fokusgruppen fick en annan syn på det hot som de intervjuade spontant uttryckt för intervjuarna. Genom moderatorernas bidrag och genom samtalet förlorade dessa hot sin relevans.

Om denna senare tolkning skulle visa sig vara korrekt är även detta ett mycket intressant resultat. Man har då fått reda på att man genom samtal skulle kunna reducera den känsla av hot som de intervjuade uttryckt för intervjuarna.

Ovanstående exempel visar att bearbetningen av det empiriska materialet blir annorlunda beroende på om ser användningen som en fråga om intervju eller som en fråga om att visa på framväxten av och betydelsen av samtal. För att dra full nytta av att en fokusgrupp är ett arrangerat samtal krävs därför att man ser ett samband mellan samtalandet i den sociala miljö man undersöker och samtalet i fokusgruppen. Vi skall senare återkomma till hur detta kan formuleras.

Bearbetningen av materialet blir också annorlunda. Om man ser fokusberättelsen som ett representativt samtal kan man ur dess förlopp, och med utgångspunkt från vad som växt fram i gruppen, eliminera många av de osäkerheter som gör att man i ett positivistiskt perspektiv tvekar mellan olika slutsatser.

Om man dessutom engagerar deltagarna som partners i utforskandet kan man ofta redan under samtalets gång verifiera eller avvisa olika gissningar och hypoteser som annars skulle bli obesvarade.

Eftersom samtalet är fritt och frivilligt kan också åhöraren – i detta fall vi själva – låta oss bli ”överraskade” av vad som sägs

och vad som kommer fram genom samtalet. Sådant vi exempelvis från början kan tro skulle upplevas hotande kanske inte alls visar sig vara det. Eller hotet kanske kan hanteras bättre än vi tror. Öppenheten för sådana annorlunda skeenden leder fram till att vi gemensamt med deltagarna och andra som läser rapporten kan ”upptäcka” annat än det vi från början tagit för givet.

Vad vill man veta

Aktuella beskrivningar av fokusgrupper antyder att värdet med dem är att gruppinteraktionen förmår deltagarna att *avslöja* mer av sina åsikter och attityder än de skulle ha gjort i en vanlig intervju. Det finns uppenbarligen en viss fascination i tanken att man med olika metoder skulle kunna avslöja människors ”hemligheter”, privata åsikter eller omedvetna drifter och begär.

Därför blir förstås erfarenheter som dem som Kaplowitz och Hoehn redovisar särskilt anmärkningsvärda. Om gruppen påverkar deltagarna att bli mer slutna så kan detta helt sabotera användningen av fokusgrupper för att få reda på vad deltagarna ”egentligen tycker”. I metodbeskrivningarna läggs därför särskild vikt vid att arbetet och urvalet läggs upp så att denna påverkan kan undvikas.

Vi har en helt annan inställning. Vi ser värdet med fokusgruppen i att det man söker *kommer att visa sig* i och genom samtalet. Samtalet pekar framåt – inte bakåt.

Vår ambition är istället att åstadkomma ett så klagörande och användbart samtal som möjligt. Det är viktigt att det är något deltagarna vill belysa och berätta för sin omvärld. Kan det inte göras publikt kan det inte heller samtalas om.

Samtalet i fokusgruppen illustrerar därmed inte bara hur enskilda deltagare resonerar om en fråga utan också hur de kan samtala om den tillsammans med varandra. Ett autentiskt samtal kan exempelvis ge överraskande exempel på hur annars svåra frågor kan hanteras. Det kan också avslöja vanliga improduktiva samtalsmönster.

I vilket fall visar det empiriska materialet inte hur ”det är” utan hur det skulle kunna vara. Samtalet är ett exempel som man kan dra nytta av, känna igen eller förvånas över. Allas bidrag i samtalet är därför viktiga – men inte som individer utan som deltagare i det gemensamma arbetet.

Samtalet visar emellertid inte bara hur man kan samtala med varandra. Det visar också hur man kan samtala med oss. I vissa grupper med deltagare visar sig våra inlägg ”falla platt till marken”. De fångar inte. Av detta kan man dra vissa slutsatser. I andra grupper inspirerar inläggen till givande och utforskande diskussioner. Av detta kan man dra andra slutsatser. Vår roll i våra fokusgrupper blir därför helt annorlunda än den roll som man i metodbeskrivningarna anger att en moderator har.

Samtalen illustrerar resonemang byggda på levd erfarenhet

Begreppet levd erfarenhet är kopplat till Kurt Lewins forskning om "life space" (Marrow 1977). Lewins forskning följdes upp av George Kelly som formulerade begreppet "personal constructs" (Bannister 1971). "Personal constructs" kan sägas motsvara de konceptuella mönster som skapas i hjärnan genom det man är med om och genom samtal och samspel med andra människor. En modern version av dessa tankar finns hos Gärdenfors (2004).

Erfarenhet kan således sägas vara den eller de speciella upplevelser man refererar till. Begreppet "levd erfarenhet" står för de *representationer* – eller personal constructs – som man skapat sig av dessa. Begreppet levd erfarenhet har blivit accepterat genom Simone de Beauvoir (Olofsdotter 1991) och Max van Maanen (1991).

Bakom begreppet levd erfarenhet ligger således tanken att erfarenheten konstituerar ett för den enskilda individen unikt tanke- och känslomönster. Den levda erfarenheten bestämmer hur vi uppfattar varje ny situation och formar tankar och känslor i denna utifrån våra tidigare erfarenheter. Den levda erfarenheten påverkar också vårt handlande genom att vi med dess hjälp söker återskapa kända mönster och genom att den bestämmer vad vi tror om framtiden.

Begreppet ”levd erfarenhet” – inte själva erfarenheten – återspeglas således i hur samtalet förlöper. Detta gör det möjligt att lyfta fram erfarenhetens betydelse i de samtal som förs och i den mening människor lägger i egna och andras utsagor.

En svårighet i alla språkbaserade metoder är att språkets sociala natur formar samtalet mycket mer än de erfarenheter och sakfrågor som man behöver samtala om. Problemet med att få ett relevant empiriskt material är därför att i och under samtalet komma under det triviala som man säger för att det är ”så man säger”. Vi måste skapa den trygghet som gör att behovet av en viss social dynamik desarmeras.

När man väl löst detta problem handlar det om att underlätta för deltagare att referera till en erfarenhet som till stor del är ordlös. Det är själva användningen av språk och begrepp i samtalet som speglar erfarenheten – inte innehållet i sig.

Den erfarenhet som är ordlös kan man således inte direkt fråga om. Den måste visa sig i och genom samtalet. Slut-satserna växer fram under samtalet och kan då verifieras av deltagarna själva. Vi kommer senare att återkomma till detta.

Skillnaden mellan vår och andras användning

Den verkliga nyttan med fokusgruppen anser vi således vara att det empiriska material som skapas förmår visa sådant som inte kan fångas på andra sätt. Skillnaden mellan vår användning av fokusgrupper och många andras kan därför inte definieras som en skillnad i arbetssättet eller ens i sättet att samla data och presentera dem. Skillnaden framgår istället av att vi söker efter något annat och att det material som kommer fram skall användas på ett annat sätt.

Både vilka frågor man ställer sig och hur man tänker sig att information som belyser dem skall insamlas bestäms av hur man konstruerar sin bild av världen. Karaktären av denna världsbild bestäms av den kunskapssyn man lärt sig använda.

I den positivistiska forskningstraditionen söker man kunskap om hur världen *egentligen* är beskaffad. Denna kunskap tänktes ge en bild av verkligheten sådan den är oberoende av människan. Detta kallas ofta för den epistemologiska kunskapssynen.

Numera hävdar inte många forskare denna kunskapssyn. De föreställer sig inte på allvar att de kan finna den ”rena sanningen”. De konstaterar istället i allmänhet att all kunskap egentligen är mänskliga föreställningar om världen. Våra beskrivningar och tolkningar kan aldrig träffa ”helt rätt”. Vi kan bara tala om vad som är sannolikt – inte om vad som är sant (Johansson 1986).

Trots att man tvingats överge den epistemologiska kunskapssynen (se bland annat Selander 1986; Ramírez 1995; Gustavsson 2000; Liedman 2002) så följer man fortfarande – och lär ut – den forskningspraxis som har utvecklats som en följd av den.

Detta fungerar eftersom de ”gamla” metoderna fortfarande tycks producera önskade resultat. Därför är det svårt att diskutera metod utan att först ta ställning till vad det är för kunskap man egentligen söker.

Ser man fokusgrupper som ett medel att samla data om människors inre värderingar, attityder och beteenden – så som man beskriver dem i olika undersökningsinstituts informations skrifter – så söker man efter en epistemologisk kunskap. Ser man istället fokusgrupper som ett sätt att producera samtal om världen så ser man fokusgrupper som ett medel att studera hur vi i vårt samhälle *förmår samtala* om den verklighet vi delar.

När vi går vidare och berättar om vår användning av fokusgrupper vill vi därför göra klart att vi inte enbart söker efter sådan kunskap som man kan få reda på genom en konventionell forskningspraxis. Fokusgrupper hjälper oss också att förstå något om den mänskliga kunskapens natur – vad som går att samtala om, beskriva och förstå och hur man kan göra det.

Det är denna annorlunda information som vi menar man i första hand måste ta fasta på för framtiden. Det är dessa möjligheter som motiverar en vidgad användning av fokusgrupper.

Deltagaren som partner eller informant

De metodologiska resonemangen blir annorlunda om man inser att man genom fokusgrupper producerar ett samtal jämfört med om man ser en fokusgrupp som en gruppintervju. I det första fallet måste man med nödvändighet se deltagaren som en partner medan man i det andra fallet behandlar deltagaren som en informant och en person som skall beforskas. Detta kan illustreras med ett konkret exempel.

Fokusgrupper används mycket ofta för olika former av marknads- och kundundersökningar för att avläsa människors attityder och värderingar och få kunskap om deras beteenden. Denna kunskap används sedan för att hjälpa uppdragsgivaren att anpassa olika budskap om dennes produkter, tjänster eller politiska program.

Processen kan också vara omvänd. Uppdragsgivarna finansierar olika undersökningar som tar fram och publicerar olika forskningsresultat med syfte att därigenom påverka opinionen. Eftersom uppdragsgivaren får del av resultaten innan de publiceras har dessa ett informationsförspång

framför andra aktörer. Deltagarna i fokusgrupperna kommer därigenom att på ett osynligt och indirekt sätt påverka beslut och handlingar i samhället.

I denna tillämpning möter vi ett underförstått resonemang som är grundat i den epistemologiska kunskapssynen. Olof Petersson (1999) skriver att detta resonemang i slutet av artonhundratalet formulerades av en fransk sociolog Gabriel Tarde (Petersson 1999). Enligt Tarde så skapar inte individer opinioner. De möter dem. De tror att de gör självständiga val men i verkligheten är de bara offer för sina begär och de opinionsvågor som sveper över världen.

En opinion är således enligt Tarde inte ett individuellt utan ett kollektivt fenomen. Opinioner är inget som diskuteras fram. Opinioner konsumeras. Ett skäl till detta är att människor enligt Tarde har en tendens att styras av konformism och fruktar social isolering. Språket och samtalet formar gemenskapen. Därför drar sig många människor från att yppa en avvikande mening. Paradoxalt nog uppstår således opinionen av att många individer säger samma sak. Opinion är enligt Tarde ett kollektivt fenomen som skapas av individuella åsikter och värderingar.

Tystnaden hos dem som har en avvikande uppfattning skapar enligt Tarde en självförstärkande spiral som gör den hörda majoritetens åsikter allt mer dominerande. Ju fler som uttalar sig – och tillåts uttala sig – i en riktning, och ju färre som säger emot, desto starkare blir ”opinionen”. Undersök-

ningar som bekräftar att många resonerar på ett visst sätt ökar sammanhållningen och skapar ett konformt beteende.

För personer som ser sambandet mellan opinion och beteende ungefär som Tarde blir fokusgrupper ett sätt att få reda på vad människor tycker för att därigenom forma opinioner, förstå strömmens riktning och anpassa sig till den. Man vill i sin propaganda eller marknadsföring kunna använda språkliga argument som människor känner igen och tillräckligt många delar. Språket blir yta snarare än något som behövs för att klargöra våra individuella erfarenheter, uppfattningar och ambitioner.

Det metodologiska problemet för undersökarna blir då att visa att de data man får fram på ett tillförlitligt och rättvisande sätt kan beskriva de språkligt ytliga individuella preferenser och åsikter man söker efter. Detta kan illustreras med ett exempel.

Vi har nyligen sett ett formulär där man frågar om hur viktigt den svarande tycker det är med jämställdhet. Man preciserar inte vad man menar med jämställdhet eller i vilka sammanhang man kan anse den viktig. Sådana preciseringar som skulle vara nödvändiga för att få rättvisande svar är emellertid ointressanta för undersökningen.

Huvudsaken är att människor i allmänhet håller med – eller ifrågasätter – *själva utsagan som sådan*. Den kan då användas – eller inte användas – som ett påstående eller slagord

och man kan hänvisa till att nio av tio medborgare tycker att jämställdhet är viktigt. Vad som menas med opinion är alltså något annat än åsiktsbildning i mer demokratisk mening. Studien måste med andra ord kunna referera ”opinionen” som den faktiskt ”är” så att man hjälper sin huvudman att formulera slagord så att de får fäste.

Vår användning av fokusgrupper utgår närmast från den motsatta ambitionen. Vi ser deltagarna som aktiva medskapare av det samtal som vi arrangerar. Vi hoppas att de – liksom läsarna av materialet – skall vara självständiga och i sin analys utgå från egna erfarenheter och kunskaper.

Vi hoppas att de inte skall nöja sig med triviala och ytliga formuleringar som kan missuppfattas och missförstås. Vi önskar att de fördjupar och preciserar och gärna ger exempel. Först då tror vi att det uppstår ett insiktsfullt och välgrundat samtal. Skulle vi följa slagordsmakarnas önskemål och omvandla ett sådant samtal till enkla schabloner och statistiska kategoriseringar skulle vi svika de deltagare som medverkat.

Vi ser således deltagarna som partners i utforskandet – inte som några som skall beforeskas. Detta innebär att vi ansluter oss till en kunskapssyn som bygger på att kunskapen ligger förborgad i samtalet (Rosengren 2002). Enligt denna kunskapssyn så produceras, reproduceras, formas och transformeras all kunskap i samtal människor emellan i deras ständigt pågående strävan att utforska, förstå och veta något om sin tillvaro.

Forskarens och forskningens nya roll

Genom att se tillbaka på gamla filmer kan vi konstatera att vad som var populärt förr naturligtvis inte är lika populärt nu. Så är det också med samhällsdebatten. Det gamla har inte blivit fel. Det har bara blivit omodernt. Förr fanns det exempelvis en fascination för grupper, kollektiv och kollektiva lösningar. Denna har ebbat ut liksom många av de arbetsätt och lösningar som då etablerades. Många beklagar denna utveckling. Andra ser de nya resonemang som nu växer fram som ett framsteg.

I samhällsdebatten har vi som samhällsmedborgare blivit mer av individer. En hedervärd medborgare förväntas forma sitt eget liv och göra egna val. Detta innebär absolut inte att man kan göra vad som helst och strunta i andra. Individualismen – så som den utvecklats – innebär inte att vi enbart förväntas handla i eget intresse. Det är viktigt att vidmakthålla tillit och socialt kapital (Rothstein 2003). Människan förväntas inte bara vara egoistisk och ge efter för sina drifter. Hon förväntas också handla av plikt (Rosenberg 2003).

Den ökade individualiteten och friheten är därför inte problemfri. Friheten gör oss mer beroende av samarbetet med andra än tidigare. Vi behöver som medborgare och arbetstagar andras hjälp och kunskap mer än någonsin. Friheten gör levandet svårare. Vi vet aldrig riktigt säkert hur friheten kommer att brukas av ”de andra”. Deras agerande kan aldrig bli förutsägbart.

Självordsbombarna visar oss att även människor med små resurser med enkla medel kan bidra till att det skapas chockvågor över världen som dramatiskt påverkar våra vardagsliv. Men även motarbetshandlingar och oförsiktighet i det nära samspelet kan få katastrofala konsekvenser. Den rattfulle kan döda våra nära och kära. Tjänstemannen kan med ett pennstreck förvägra oss vår försörjning. Läkaren kan försumma att ge oss den vård vi behöver. En journalist kan missbruka vårt förtroende och förstöra livet både för oss själva och för vår familj.

Friheten leder därför in i situationer av social ovisshet, osäkerhet och otrygghet. Detta förhållande måste hanteras genom utvecklandet av nya samverkanskrav på varandra. Vi skall här formulera några sådana tänkbara krav.

- *Ovissheten* kan minskas genom ökad transparens – det vill säga att vi får reda på hur andra tänker och reagerar.

- *Osäkerheten* kan minskas genom ett bättre utvecklat rättssystem som garanterar att vi kan få upprättelse och stöd mot dem som hotar, bedrar och sviker oss.
- *Otryggheten* kan minska genom att vi får tillgång till sådan information att vi själva bättre kan avgöra när andra strävar att handla inte bara i sitt eget utan också i vårt intresse.

Den kritiska forskningstraditionen

Framväxten av ökade krav på autonomi och förlusten av den gamla epistemologiska kunskapssynen skapar svårigheter i vår tid som man inte mött i andra tider. Vill man bättre kunna hantera dessa svårigheter måste forskaren och forskningen få en ny roll. Forskarens och forskningens nya uppgift har sedan länge diskuterats inom den så kallade kritiska forskningstraditionen. En närmare genomgång av detta finns hos Mats Alvesson och Stanley Deetz (2000).

Utgångspunkten för dessa nya resonemang är att kunskap alltid är kunskap för någon person. Det finns ingen kunskap bortom det vi människor håller för kunskap. För att kunskap skall finnas så krävs det att någon vet något eller tar ställning till något.

Problemet med att ut ur den enskilda kunskapen etablera en gemensam kunskapsbildning är just det som Olof Petersson (1999) hänvisar till. Svårigheten ligger i att bryta bundenheten vid den allmänna opinionen och istället skapa en fri åsiktsbildning.

Många upplever en sådan utveckling skrämmande och farlig. Friheten kan ju leda till kaos och kunskapsrelativism där man tvingas acceptera vad som helst som sant och godtagbart. Å andra sidan kan just rädslan för detta leda in i motsatt position där många kräver konformitet och där det finns starka krafter som vill "tysta" udda åsikter.

Det är just insikten om detta dilemma som Alvesson och Deetz utgår ifrån och där deras resonemang leder fram till att man inte längre kan vidmakthålla en föråldrad forskningspraxis. När det gäller vad man skall sätta istället hänvisar Alvesson och Deetz (2000) till den kritiska forskningstraditionen. De konstaterar att denna syftar till att rubba den rådande sociala verkligheten. Den vill ge impulser till frigörelse från eller motstånd mot det som dominerar och hindrar människor från att fritt fatta självständiga beslut.

Denna tanke har från början hämtats från Kant. Den har således varken att göra med en marxistisk, revolutionär eller en anarkistisk syn på världen. Kants uppfattning bygger på den numera accepterade synen att människan har kapacitet att spränga sina egna kunskapsmässiga begränsningar. Som människor har vi kapacitet att få reda på sådant som vi inte

visste att det fanns. Vi kan överskrida de barriärer som den egna kunskapstraditionen och våra existerande tankekollektiv lägger på oss. Vad säger då detta om kunskapsbildningen i vår tid?

Kunskapen verkar i vår tid utvecklas och förändras genom att en och samma person samtidigt kan tillhöra olika tankekollektiv. Man kan genom sin multipla delaktighet i olika tanketraditioner och kulturer medverka till synergier och korskopplingar. För att en sådan process skall starta genom medverkan av varje enskild individ måste emellertid de samtal som förs ha en viss kvalitet.

Alvesson och Deetz ger därvid det empiriska materialet en vidgad betydelse. Det är genom det empiriska materialet som man kommer fram till ny förståelse, nya resonemang och nya slutsatser. Det empiriska materialet är grunden för en välgrundad argumentation och god kommunikation.

Insikten om det empiriska materialets betydelse tvingar fram en förändring av vetenskapsidealet. Forskarens roll blir då enligt Alvesson och Deetz inte enbart att upptäcka vad som finns därute och beskriva det för oss andra. Forskaren skall istället bidra till att det skapas ett sådant empiriskt material att den nödvändiga kommunikationen mellan olika tankekollektiv och kunskapsområden befrämjas.

Vi har för försökt kondensera det vi uppfattar vara Alvesson och Deetz syn på forskningens nya roll:

1. Forskningen skall möjliggöra läsarens autonoma ställningstaganden och val och inte framställa resultaten som oförgripliga sanningar.
2. Forskningen skall visa respekt för människors erfarenhet i den kunskapsbildningsprocess som man engagerar dem i.
3. Forskningen skall lägga fokus på skapandet och återskapandet av meningsmönster i kunskapsbildningen.
4. Forskningen skall bidra till att det skapas en vidgad syn på rationalitet i samhället.
5. Forskningen skall bidra till att det skapas en kommunikation utan förvrängning.
6. Forskningen skall bidra till att det uppstår en fri diskussion baserad på god vilja, argumentering och dialog.
7. Forskningen skall bidra till att beslut fattas på basen av goda och välgrundade argument byggda på begriplighet, uppriktighet, sanningsenlighet och legitimitet.

8. Forskningen skall bidra till att strukturerna förändras och reformeras så att man kan bryta falska kunskapsanspråk och existerande heteronoma principer. Med en heteronom princip menas därvid att man av omvärlden tvingas underkasta sig en enda kollektiv inriktning, modell, ideologi eller ”Sanning”.

Den nya ohälsan i arbetslivet och samhället

Arbetslivet skapas i dag av vad vi betecknar som *professionella aktörer*. Dessa kan inte genomföra sitt uppdrag utan att ta personlig ställning i olika situationer och agera omdömesgillt. Detta betyder att de inte kan låta sig styras av regler, principer och auktoriteter på ett sätt som fördunklar deras eget självständiga tänkande. De måste vara autonoma.

Inser man behovet av att människor fungerar som professionella aktörer i sina arbeten och är autonoma i sitt förhållande till samhället och dess institutioner så måste samhället och samtalen i samhället utformas för att stödja denna autonomi. Också samhället måste vara autonomt. Vi möter här två olika autonomibegrepp – individuell och kollektiv.

Autonomi betyder att leva under regler och strukturer som man satt själv. Individuell autonomi uppträder när en person *tar ansvar för sina val* genom att underkasta sig överordnade men av personen själv frivilligt accepterade

principer. Man är inte ett offer för andras beslut och åsikter. Man formar i upplysningens anda sina egna. Kollektiv autonomi förverkligas enligt Olof Petersson (1999) genom konstitutionalism – nämligen att samhällslivet regleras av vissa allmänt accepterade spelregler i form av en grundlag.

Autonomi förutsätter en förmåga att reflektera över de principer som verkar styrande både på det individuella och kollektiva handlandet. Autonomi betyder därvid inte oberoende. Beroendet av den allmänna opinionen, den egna gruppen, religiösa föreställningar och auktoriteter har istället ersatts av ett annat beroende – nämligen självbestämmandets beroende. Möjligheten att välja skapar ett tvång – nämligen tvånget att välja och ta ansvar för sina val. Autonomi fordrar därför kunskap om hur andra resonerar och tänker – inte för att man själv skall tänka likadant utan för att man skall kunna ta ställning till vilka principer som bör vara styrande för ens egna beslut och handlingar såväl som för de spelregler som skall gälla i samhället.

Dessa visar sig inte bara genom individuella uttalanden utan också genom det samspel som förekommer och som visar sig genom samtalandet. Det material som kan erbjudas genom fokusgrupper illustrerar vilka olika samtal som kan föras – eller inte kan föras – kring viktiga gemensamma frågor. Materialet från fokusgrupper är därför ett viktigt bidrag till att allt fler allt bättre kan ta ställning till de många olika resonemang som förs både mellan och i det publika rummet.

Omvändningen i åsiktsbildningen är också viktig – nämligen att man som individ ges möjligheter att medverka i det offentliga samtalet. Vi ser därvid användningen av fokusgrupper som en möjlighet för individen att göra sin röst hörd och få reaktioner på sina åsikter, tankar och kunskaper och inte bara vara informant.

Att få tillgång till denna möjlighet har visat sig ha stor betydelse för hälsoläget (Hane, Wennberg 2005). Dagens arbetsliv och samhälle kräver till exempel (Arbetsmiljöverket 2002; Rydén 2004) att man som enskild individ kan:

- Komma till tals om det man anser vara viktigt för en själv och andra.
- Komma till sin rätt genom att man får användning för sin kunnsighet och erfarenhet.
- Komma till rätta med för en själv destruktiva företeelser som formas i samverkan och som man inte ensam rår över.

Det handlar således om att – i ett arbetsliv som kräver allt mer interdisciplinärt samarbete – nå varandra genom språk och samtal. Det har därvid visat sig att användningen av fokusgrupper (Rydén 2004) erbjuder en unik chans att bryta den destruktiva tystnad som konformismen skapar och att stödja en mer livaktig kommunikation och åsiktsbildning.

Hur kan svaga förklaringar bli starka?

Maria Blomgren och Kerstin Sahlin Andersson (2003) har i en studie för Landstingsförbundet reflekterat över vilken kunskap som behövs för politisk styrning av hälso- och sjukvård. De konstaterar i sin undersökning att det i politiker-
nas värld handlar om att försöka översätta det som händer i vården i ett politiskt språk. Ofta kommer det att handla om att möta eller att mäta befolkningen.

Politikerna får ta del av allt från muntliga och skriftliga berättelser från enstaka patienter och anhöriga, till starkt aggregerade och kvantitativa data baserade på resultat från befolkningsenkäter och utförarnas produktionsrapportering. Blomgren och Sahlin delar upp detta flöde av information i vad de kallar ”svaga” respektive ”starka” förklaringar. Svaga förklaringar uppkommer i mötet med allmänheten medan de starka förklaringarna underbyggs av kvantitativa produktionsuppgifter och statistik.

Blomgren och Sahlin konstaterar i sin studie att de starka förklaringarna i allmänhet tar överhanden i beslut, analyser och förslag till åtgärder. De svaga förklaringarna som bygger på episodisk evidens och medborgarnas berättelser, tappas bort i hanteringen. Kunskap måste självklart hämtas från skilda källor. Blomgren och Sahlin Andersson konstaterar emellertid att olika typer av kunskap måste sammanvägas bättre. De svaga förklaringarna måste göras till starka.

De svaga förklaringarna är knutna till medborgarnas berättelser. Om politikerna av olika skäl inte kan ta hänsyn till svaga förklaringar är detta liktydigt med att berörda människor inte får komma till tals, inte kan komma till sin rätt och inte genom de politiska besluten ges möjligheter att komma till rätta med olika problem som de möter i samhället.

Ohälsan och den bristande produktiviteten tycks därför – om man utgår från Blomgrens och Sahlins resonemang – snarare bero på ett metodologiskt problem än på något systemfel eller på människors ovilja att göra något åt problemen. Vi vill naturligtvis inte hävda att alla samhällsproblem har att göra med ett metodologiskt problem. Vi hävdar heller inte att fokusgrupper skulle vara den enda vägen att komma åt alla de brister man i dag inte kommer till rätta med.

Vi tycker emellertid att mycket talar för att dagens politiska och ledningsmässiga svårigheter att förstå skeendet i våra verksamheter – och göra konstruktiva åtgärder – har att göra med det empiriska materialets karaktär. Berättelser och erfarenheter måste översättas till en annan typ av empiriskt material än statistiska och kvantitativa samband om de skall kunna användas på systemnivå.

Det handlar om att bättre förstå skillnaden mellan empiri och erfarenhet och hur fokusgrupper skulle kunna skapa ett empiriskt material som gör människors levda erfarenhet rättvisa.

Fokusberättelsen som empiriskt material

Det grekiska ordet empiri motsvarar enligt Ramírez (2004) det som på svenska kallas ”erfarenhet”. Erfarenhet och empiri är emellertid på svenska inte detsamma. Erfarenhet är personlig och subjektiv medan den svenska användningen av empiri syftar på något som skulle kunna vara observerbart av vem som helst och som kan godtas som något som inte kan vara annorlunda än det är. Den fråga som all vetenskaplig metoddiskussion behandlar är hur man kan omvandla personlig erfarenhet till ett godtagbart och trovärdigt empiriskt material.

Med ett empiriskt material menar vi i detta fall vad som brukar kallas mätvärden och annan redovisning av existerande sakförhållanden. Ordet faktum betyder ”det gjorda” och med fakta menar vi sådant som har hänt eller som har gjorts. För att det empiriska materialet skall vara trovärdigt krävs att andra kan uppfatta det som något som inte kan – eller skulle kunna – vara på annat sätt än just så som det presenterats.

Inom positivistisk praxis lägger man därvid vikt vid att skilja fakta från tolkningar. Inledningsvis presenteras sådana fakta som alla kan acceptera som något som inte skulle kunna vara annorlunda än de är. Först därefter finns det anledning att skapa teori – det vill säga tolka, diskutera och formulera slutsatser baserade på dessa fakta.

Det är därför som berättelser, och så kallad episodisk evidens, kommer att uppfattas som svaga förklaringar till skillnad från sådana förklaringar som bygger på hårda data som uppfyller den positivistiska traditionens krav på kvalitet.

När det gäller kvaliteten på vetenskapliga fakta använder man inom den positivistiska traditionen fyra olika begrepp

Reliabilitet = om man mäter samma sak två gånger – eller om någon annan gör samma försök eller mätning – så skall man få samma resultat.

Validitet = att man verkligen mäter det man ger sig ut för att mäta. Ofta är det ju så att man inte har direkt tillgång till det man är intresserad av. Man får nöja sig med att mäta något annat som är kopplat till eller samvarierar med detta.

Representativitet = att de fakta man får fram inte bara speglar en begränsad del av det man vill studera. Vill man undersöka en viss population får man således inte bara begränsa studierna till män – som exempelvis hänt inom

hjärtsjukvården. Detta gäller alla typer av variationer, tidsmässiga, rumsliga etc. Data måste vara representativa för hela det fenomen man vill säga något om.

Generaliserbarhet = de fakta som presenteras måste medge att man inte bara kan dra slutsatser om den situation och de förhållanden där de producerats utan också vara av värde för analyser och slutsatser om andra liknande förhållanden, på andra platser och andra tider. Man måste med andra ord studera något som kan sägas ha en viss konstans.

Nya kvalitetskrav på empiri

Det är väl känt inom den humanvetenskapliga forsknings-traditionen att dessa kriterier, exempelvis när det gäller att studera sociala skeenden, saknar mening. Även inom stora delar av den naturvetenskapliga och biologiska forsknings-traditionen har man numera tvingats inse att dessa kriterier är föråldrade. De skapades en gång när man inte visste vad man nu vet om världen (Wennberg och Hane 2000). De behöver nu revideras.

Att dessa kriterier inte längre är meningsfulla innebär emellertid inte att man därmed inte skulle kunna uppfylla kravet på vetenskaplighet. I modern forskning anpassar man sina resonemang till de fenomen som skall behandlas och till det empiriska materialets karaktär.

Man har således i allmänhet övergett tanken på en fundamentalistisk tillämpning. Man tar sig istället tid att i varje specifikt fall omforma kriterierna så att de lämpar sig för det empiriska material som skall tas fram. Man gör detta med resonemang som anknyter till den vetenskapliga traditionen och som vilar på de principer som en gång låg till grund för att kriterierna formulerades.

När det gäller fokusgrupper talar exempelvis Victoria Wibeck (2000) om reliabilitet i tolkningen snarare än i faktagenereringen. Hon konstaterar att David Morgan (1993) talar om trovärdighet snarare än validitet och att Richard Krueger (1994) talar om överförbarhet snarare än om generaliserbarhet.

Det är således inte avgörande vilka kriterier som standardmässigt fastställts. Det är inte dessa som skall följas. Det handlar istället om att varje forskare har ansvar för att bemöda sig att ställa upp principer för sin studie som är i samklang med ett vetenskapligt förhållningssätt. Det är resonemangen kring kriterierna som måste accepteras av vetenskapssamfundet.

I de texter om fokusgrupper vi haft tillgång till har vi inte funnit någon författare som observerat att det uppkomna samtalet är det egentliga empiriska materialet. Vill man göra det empiriska materialet från fokusgrupper starkt och trovärdigt måste vi därför utforma nya kvalitetskriterier för fokusberättelsen.

.

Vi vill gärna återigen framhålla att attityder eller föreställningar hos dem som deltar inte i sig finns i materialet. De finns heller inte i ett besvarat frågeformulär eller en intervju. De är subjektiva tolkningar av dem som behandlar materialet. När det gäller fokusgrupper är det samtalet som är dokumenterbart och inspekterbart – det vill säga vad vi kallar fokusberättelsen.

Berättelsen skulle exempelvis kunna visa hur man kan eller inte kan samtala om det tema som angetts. Berättelsen kan vara ett exempel på hur mycket kunniga och mogna personer kan hantera temat såväl som hur noviser och oerfarna personer angriper samma tema. Vad samtalet är ett exempel på beror av vad man vill veta och vilket samtal som fokusgruppen syftat till att producera. Hur man tolkar berättelsen och vad den är ”till för” måste skiljas från hur man ser på det empiriska material som själva berättelsen är.

Vad vi här skall behandla är inte vad den visar utan vad som kan sägas om berättelsens reliabilitet, validitet, generaliserbarhet och representativitet. Vi har valt att omformulera dessa fyra begrepp till följande fyra nya begrepp

- tillförlitlighet,
- relevans,
- överförbarhet och
- autenticitet.

Fokusberättelsens tillförlitlighet.

Vi ersätter begreppet reliabilitet med tillförlitlighet. Vi menar att tillförlitlighet i detta fall - eftersom samtalet är unikt – är ett bättre och rimligare krav på det empiriska materialets kvalitet än att det skall kunna återskapas i andra studier.

Med tillförlitlighet menar vi att berättelsen, så som den är nedtecknad, överensstämmer med hur deltagarna själva uppfattat samtalets karaktär, att den innehåller (endast) vad som faktiskt tagits upp och behandlats och att det är detta samtal man vill förmedla till omvärlden.

I de flesta beskrivningar av fokusgrupper hävdas att man måste ha bandspelare för att vara säker på att fånga alla data och undvika förvrängning och misstolkningar. Vi har noterat tre stora nackdelar med detta.

- I samtalet genereras en stor mängd informationer och intryck som kan göra samtalets riktning och flöde närmast oöverskådlig. Samlas detta i en bandspelare ges deltagarna föga möjligheter att följa processen och ta ställning till den.
- Att skriva ner en redogörelse, ord för ord, från bandspelaren ökar arbetsmängden utan att tillföra mer kunskap eftersom det inte är orden i sig som är viktiga utan de sammanhang som växer fram i samtalet.

- Vår ambition är att deltagarna skall skapa ett samtal i vilket de tilltalar varandra och inte någon osynlig utomstående. Det är alltid en svårighet att motverka denna tendens. Vi har funnit att förekomsten av en bandspelare kan göra det svårare att få till stånd ett samtal med personligt tilltal.

Vi åstadkommer tillförlitligheten genom att göra öppna anteckningar på en väggtidning under samtalet. Deltagarna kan då löpande korrigera och komplettera dessa anteckningar och följa samtalets förlopp.

De kan återknyta till tidigare inlägg och komplettera och förtydliga dessa om de i det följande samtalet märker att deras inlägg kan ha missuppfattats. Väggtidningarna fotograferas, foton sänds till deltagarna och fungerar som stolpar för minnet. Vi sammanställer sedan en redogörelse utifrån väggtidningarna som deltagarna får verifiera.

Tillförlitlighet betyder således att läsaren skall garanteras att det som står i fokusberättelsen överensstämmer med det samtal som förts och att det är något som deltagarna vill presentera för omvärlden. Vi föreslår därför regelmässigt att deltagarna med namn skall anges som medförfattare. Därmed riskerar vi inte att man i skydd av en anonymitet presenterar något som inte senare öppet kan analyseras och diskuteras.

Fokusberättelsens relevans

Vi vet alla att man, när man träffas, kan komma att samtala om allt möjligt som dyker upp. Samtalet har således många andra funktioner än att man försöker klargöra något, reflektera eller utbyta djupa tankar med varandra.

Vi vet förstås också att samtal som sådana är viktiga. Det är av vikt att ordna så att människor ges utrymme att samtala med varandra. Varje sådant tillfälle är värdefullt. Vi vill emellertid påpeka att detta inte är vår huvudsakliga ambition med de fokusgrupper vi genomför.

Vår användning syftar istället till att vi och deltagarna gemensamt skall *försöka belysa eller utforska något*. Om samtalet inriktas på att hantera enskilda deltagares personliga problem, om det inriktas på idéförsäljning eller politisk propaganda, om det blir till för att berätta roliga historier eller blir trivialt och ytligt så blir det ett ointressant och meningslöst exempel på själva samtalandet.

Även om sådana samtal av deltagarna kan upplevas tillfredsställande och berikande så kommer själva samtalet inte att visa vad det förväntas visa. Det enda det visar är att man inte ville eller förmådde tala om det som var samtalets tema. Samtalet har ingen validitet. För att undvika missförstånd ersätter vi emellertid begreppet validitet med relevans.

Relevansen uppstår genom att vi utgår från ett tema och från frågor som inte bara deltagarna i fokusgruppen har anledning att bry sig om utan som också diskuteras i de sammanhang i vilka resultatet skall redovisas.

Fokusberättelsen blir därvid ett värdefullt och användbart exempel först om läsaren kan känna sig säker på att den fråga som behandlats har känts lika angelägen för deltagarna som för dem som läser resultatet.

Vi åstadkommer relevans genom att utarbeta en bakgrundsbeskrivning som fungerar både som uppdragsbeskrivning, information om projektet och ett inspel till samtalet. Den blir också inledningen till fokusberättelserna i rapporten. Bakgrundsbeskrivningen revideras under arbetets gång och får därmed en allt större precision och relevans.

Fokusberättelsens överförbarhet

Ansatsen med fria samtal möter som vi tidigare nämnt andra metodologiska svårigheter än den positivistiska och mer styrda. I den positivistiska forskningstraditionen strävar man efter att göra korrekta ”mätningar” som visar på något generellt. Man försöker därför ”ordna” förhållandena så att det visas det som skall visas – exempelvis genom intervjufrågor, särskilda urvalsprinciper, inledande övningar etc.

Vi anstränger oss att undvika en sådan kontroll av processen. Vi försöker istället att ordna situationen så naturligt som möjligt utan något som kan misstänkas vara manipulerande eller kontrollerande. Vi lägger ned mycket möda för att bygga ”säkerhetsnät” – det vill säga åstadkomma en miljö, en samtalsform och en kontakt som innebär att de negativa erfarenheter, förväntningar och rädslor som deltagare kan ha med sig från andra typer samtal inte behöver blockera deras möjligheter att delta. De skall således inte behöva ”göra bort sig”, riskera att bli kränkta, nedvärderade, ifrågasatta eller utnyttjade av andra deltagare.

Genom att vi anstränger oss med detta tror vi att våra samtal utvecklas friare än vad som är fallet när man möter styrda frågor. Vi tror sådana leder in i tanken att man skall ”svara rätt”. Själva frågandet för enligt vår uppfattning in ett onödigt prestationsmoment i samtalet.

Den metodologiska nackdelen med denna frihet är att det då blir själva samtalet och inte de enskilda utsagorna som skall tolkas. Hur man läser berättelsen är emellertid beroende av de förgivettaganden och tankemönster den som läser berättelsen själv lever med. Just det faktum att samtalet är fritt kan då medföra svårigheter att förstå vad som sägs – inte ord för ord men meningen med det. Läsaren kan inte fånga hur samtalet har bäring på den egna situationen. Istället för generaliserbarhet så talar vi därför om överförbarhet.

Med överförbarhet menar vi att samtalet så som det beskrivs i fokusberättelsen anknyter till teorier, resonemang och diskussioner som läsaren känner igen från de sociala sammanhang i vilka det empiriska materialet skall presenteras.

Kravet på överförbarhet ställer oss då, beroende på fokusgruppens sammansättning, inför två olika typer av svårigheter. I det ena extremfallet kommer deltagarna från samma kultur och samtalar utifrån en delad erfarenhet. I det andra extremfallet samtalar de var och en utifrån helt olika positioner, tankemönster och erfarenheter.

När man samtalar inom sin egen kultur är man ofta i det närmaste blind för hur tankekollektivet påverkar vad man säger och hur man tolkar en viss fråga. Detta innebär att interna och gemensamma förgivettaganden styr samtalet. Det kan bli ensidigt och självrefererande och svårt att förstå utifrån andra tankekollektiv.

Vår roll är då att föra in omvärldens olika resonemang och erfarenheter som ett *mothåll* till vad som sägs i samtalet. Våra inlägg har därvid samma tyngd som deltagarnas och redovisas i anteckningar och referat. En utomstående läsare kan då *genom våra inlägg* återfinna kända resonemang och upptäcka hur deltagarnas samtal står i kontrast till eller ansluter till dessa.

I det andra fallet – när man träffas utifrån vitt skilda tanke-system och föreställningsramar uppstår en annat problem.

Samtalet kan bli splittrat och osammanhängande. Tanken är förstås att deltagarna genom sina olika perspektiv skall skapa en mer rik belysning av frågan. Vår uppgift blir då att bidra till att det blir tydligt hur olika inlägg har relevans till temat.

Fokusberättelsens autenticitet

I alla metodbeskrivningar av fokusgrupper ingår omfattande redogörelser av hur man skall välja deltagare till grupperna. Många av dessa beskrivningar har att göra med att deltagarna skall väljas så att de data som kommer fram skall vara representativa för den helhet man vill studera. Detta är inte en relevant utgångspunkt för vår användning av fokusgrupper.

Den fråga vi ställs inför är istället om samtalet har inbjudit till en gemensam belysning av temat eller om det i samtalet bara har visat sig ytliga åsikter och från temat frikopplade och ytliga resonemang. Resonemangen kan vara relevanta men sådana som inte erbjuder något djup och som man kan finna även utan fokusgrupp. Då är samtalet inte representativt. För att undvika missförstånd ersätter vi begreppet representativitet med autenticitet.

Med autenticitet menar vi att samtalet som sådant är en följd av att huvuddelen av – helst alla – deltagarna tagit frågan på allvar och engagerat sig i att utefter bästa förmåga

försöka belysa den och beskriva eller analysera de förhållanden eller samverkansmönster det är fråga om.

Autenticiteten garanteras av att vi skapat ett partnerskap med deltagarna så att de förstår och accepterar syftet med aktiviteten och är införstådda med både hur den genomförs och vad som i förlängningen kommer att hända med materialet.

Den symboliska dimensionen av verkligheten

Konventionella vetenskapliga studier bygger på tanken att det empiriska materialet skall leda fram till allt säkrare och mer relevanta teorier och modeller. Man hoppas därmed kunna skapa beskrivningar som allt bättre korresponderar med den ”verklighet” som studeras. Nya insikter skall knytas till redan befintliga. Därför börjar man med den vetenskapliga frågan och väljer metod efter hur man tror att den kan belysas. Datainsamlingen blir teoristyrd.

I den positivistiska forskningen väljs metod därför med utgångspunkt från frågeställningens karaktär. Hos oss är det tvärtom. Valet av fokusgrupp som metod har att göra med fenomenens karaktär och hur det skall vara möjligt att åstadkomma ett rimligt partnerskap.

Samarbets- och samverkansfrågor är lika mycket språkliga som fysiska fenomen. Vi är därför egentligen inte främst

intresserade av att studera ”verkligheten”. Vi är i första hand intresserade av *människors utsagor om verkligheten*. Vår verklighet finns i den språkliga dimensionen i samtalen som sådana. I den mån man kan tala om en verklighet utanför människan så visar den sig således för oss genom de samtal som förs om den i fokusgrupperna.

Det empiriska materialet hämtas således inte i vårt fall från en yttre verklighet som skulle kunna vara gemensamt observerbar. Detta skiljer vår användning av fokusgrupper från en konventionell vetenskaplig studie. Det empiriska materialet består istället i vårt fall av vad de som tillfrågas formar i sitt samtal. Detta förhållande har betydelse både för vem materialet riktas till och hur det kan användas.

Synpunkter på det empiriska materialets användning

Våra studier riktas alltid mot en bestämd uppdragsgivare. Detta hindrar inte att materialet också skall vara användbart för samtal och resonemang mellan medarbetare på alla nivåer i en verksamhet. Det hindrar heller inte att materialet är av värde för att producera generellt användbar kunskap av samma typ som man vill åstadkomma inom vetenskapssamfundet.

Det empiriska materialet bör då vara sådant att det kan uppfattas som ett trovärdigt underlag för de beslut som

kommer att fattas och de insatser som kommer att göras. Materialet bör också vara sådant att det är öppet för inspektion så att man som intressent i sådana samtal och diskussioner kan referera till det i sina olika överväganden.

Om man som vi, utgår från att samarbete och samverkan är något som sker inom sociala system så är framtiden alltid oviss. Handlingsalternativen som de olika aktörerna kan tänkas välja är många. Ofta är resurserna begränsade och man kan inte systematiskt fullfölja alla analyser man skulle vilja göra. Konsekvenserna av olika åtgärder är alltid svårbedömda. Framtida skeenden måste därför i första hand pareras snarare än planeras.

En följd av detta är att besluten aldrig kan läggas utanför dem som måste ta ansvar för det som skall göras. Det är således – på grund av de sociala fenomenens natur – inte möjligt för någon att åta sig ansvaret att på samma sätt som i tekniska frågor rekommendera en viss åtgärd. Vad som stabiliserar och gör sociala system förutsägbara är att berörda personer *väljer* att samarbeta.

På grund av detta menar vi att alla val och resonemang kring de egna strategierna och åtgärderna självständigt måste formuleras och förklaras av berörda arbetsgrupper, ledningsgrupper och andra beslutsorgan. Dessa kan inte mekaniskt följa några rekommendationer eller ta föreslagna lösningar för givna. De kan således inte enbart följa experters råd. De måste själva stå till svars för sina bedömningar.

De studier som vi här talar om skiljer sig därför från undersökningar där man som konsult eller forskare tar fram ett underlag om ”hur det är” som har som sin främsta uppgift att stödja och argumentera för de egna bedömningarnas riktighet. I vårt fall skall alltid det empiriska materialet ligga till grund för bedömningar *som andra* gör.

Speciella krav på samtalsinnehållet

Detta gör att fokusberättelsen inte kan vara av vilken karaktär som helst om den skall vara användbar. Det ligger på vårt ansvar som aktiva deltagare i fokusgruppen att medverka i samtalet så att den slutliga berättelsen får den kvalitet som är önskvärd. Vi skall därför här sammanfatta tre av våra riktlinjer för samtalsresultatet.

1. Att undvika utsagor som innehåller implicita lösningar

I ett samtal om ett tema – särskilt om det berör samverkansfrågor – måste man räkna med att många inlägg riktas antingen nedifrån och upp eller uppifrån och ner. Vissa utsagor i samtalet blir då förslag till lösningar som någon skall anamma snarare än ett underlag utifrån vilket vederbörande själv kan komma fram till goda lösningar.

Något mer komplicerat är det när utsagorna innehåller implicita lösningar. Det kan i fokussamtal exempelvis komma upp åsikten att det i en verksamhet saknas tillräckliga resurser. Här kan andemeningen vara att ledningen eller någon annan måste tillskjuta mer resurser.

En del samtal innehåller utsagor om olika befattningshavare eller andra personer och grupper som dessa kan uppfatta som kränkande. I många samtal uttalar man att det finns personer och grupper som man inte tycker gör vad de borde göra eller som man inte anser ha tillräcklig kompetens. Den implicita lösningen är då förstås att man borde ”ta dem i örat”, de borde skärpa sig, de borde avskedas, tvingas att lära sig vad de behöver lära sig eller belönas och bestraffas så att de gör vad de skall.

Vi hävdar inte att implicita lösningar som dessa behöver vara ”fel”. De kan vara rimliga och fullt realistiska. Problemet ligger inte i deras karaktär utan just i att de är implicita. De är lösningar som andra skall utföra. Om man dessutom utforskar sådana lösningar och förklaringar närmare så står de sällan på någon saklig grund. De brukar finnas för att det är ”så man säger”.

Det största praktiska problemet med implicita lösningar är att de låser samtalet vid orealistiska förväntningar på något som kanske aldrig kan hända. Om sådana utsagor

får stå utan ”mothåll” så kan detta också förstärka föräldrade föreställningar och bekräfta vrånghbilder snarare än att bidra till välgrundade samtal.

Om man tillåter att sådana utsagor ensidigt får påverka samtalet så har samtalet därför inte tillfört kommunikationen något nytt. Samma uppfattningar och åsikter som finns i samtalet känner man oftast till redan innan studien. De trivialiserar snarare än fördjupar problembilden.

2. Samtal som kortsluter läsarens ansvar

Ett problem med vissa utsagor är att de inte öppnar upp för alternativa tolkningar och en fruktbar diskussion. Påståenden kan exempelvis formuleras så att man ”tar över” andras ansvar och roll. Underförstått säger man – ”om vi vore ledning/reportrar/fackliga företrädare etc. så skulle vi...”

Påståendena kan också innehålla inbyggda hot – ”om inte arbetsmiljön blir bättre så...”. Utsagorna kan också komma att ställa uppdragsgivarna i en dålig dager – ”varför har vi på vårt företag inte systematiskt arbetsmiljöarbete när alla andra har det”. Aggressiviteten kan vara viktig att notera men den bör inte kläs i sådana resonemang.

Sådana utsagor och påståenden sätter nämligen läsarna i en svår situation. De ställs inför ”fait á compli”. De måste

antingen göra som utsagorna antyder eller förklara att de som uttalat sig har fel eller har missförstått situationen. Istället för att den slutliga berättelsen kommer att fungera som underlag för fortsatta fruktbara samtal så hamnar mottagarna i en försvarsposition och tvingas motivera ”varför man inte gör vad man i samtalet föreslår att man skall göra”.

3. Ett precist material som undviker ett evighetsutredande

Självklart kommer fokusberättelser alltid att kännas oavklarade. Det finns alltid i berättelsen sådant som man kan känna sig tveksam för och som skulle behöva kompletteras. Man måste då komma ihåg att denna osäkerhet inte bara drabbar deltagarna i samtalet.

De som skall ha materialet som underlag för beslut och åtgärder har ofta svårt att bedöma konsekvenserna av dessa. Detta har att göra med det sociala samspelets systemiska karaktär. Endast mycket begränsade frågor kan analyseras i enkla och självklara kausalitetsrelationer. Samtalet syftar inte till att utreda detta. Det skall istället ligga till grund för fortsatta samtal som kan undanröja olika missförstånd och oklarheter.

Det finns därför en stor risk att man i samtalet försöker lösa frågan och därvid tar så vida grepp att samtalsinnehållet blir alltför oprecist. Studien kan därför med en

olämplig bakgrundsbeskrivning riskera skapa mer osäkerhet än större klarhet. En viktig del i samtalandet är således att se till att den fokusberättelse som kommer fram har ett tillräckligt djup och precision. Detta är viktigt också ur ett annat perspektiv. Samtal är färskvara. De förlorar ganska snart sin relevans.

Materialet kräver triadisk kommunikation

Fokusberättelsen visar hur deltagarna resonerar om en fråga. Det syftar således till att andra utomstående med hjälp av detta skall kunna etablera en brygga mellan sina egna åsikter och resonemang och andra gruppers perspektiv och ambitioner. För att finna sådana bryggor krävs en viss kommunikationsform när materialet skall bearbetas.

Margrethe Lund (2001) talar i detta sammanhang om monadisk, dyadisk och triadisk kommunikation. Monadisk kommunikation är asocial. Man talar bara till sig själv. Dyadisk kommunikation är sådan kommunikation där man i samtalen bara innesluter dem som har samma tankestil och förhållningssätt som man själv. Detta är den bäst inarbetade och vanligaste formen för kommunikation.

Ett skäl till detta är att den dyadiska kommunikationen är social och gemenskapande. Den belönar de som inordnar sig i tankekollektivet och bestraffar dem som avviker. I denna kommunikation bortser man från fakta som gör motstånd mot resonemangen. De negligeras, omskapas eller omtolkas. I en dyadisk bearbetning kommer därför avvikande resonemang som förts i fokusgruppen att förkastas eller avvisas som ointressanta, irrelevanta och osakliga. Därmed blir materialet till ingen nytta.

I en triadisk kommunikation står man bredvid varandra och betraktar "något tredje" utifrån sina respektive olika perspektiv och erfarenheter. En bearbetning med hjälp av triadisk kommunikation är till sin natur sökande och utforskande. Den är därför den typ av kommunikation som är bäst lämpad för att dra nytta av det empiriska material som kommer fram ur en fokusgrupp.

Ett annat sätt att uttrycka samma sak är att fokusberättelsen lämpar sig som underlag för det som i litteraturen kallas deliberativa samtal (Englund 2000). Deliberativa samtal innebär att aktörerna utifrån det givna materialet för samtal om något som berör dem personligt eller professionellt och som leder till att skilda perspektiv kommer upp till ytan. Det aktuella problemet växer fram, frågor ställs och det egna perspektivet utmanas.

Vårt bidrag till fokusberättelsen

Självklart skall fokusberättelsen vara en gemensam produkt. Den får inte uppfattas vara vad vi som initiativtagare vill ha fram eller vad vi påverkat deltagarna att säga. Ett sätt att motverka detta, men ändå hedra vår kunskap på området, är att genomföra fokusgruppen som ett utforskande partnerskap. I detta söker vi knyta an till deltagarnas egna erfarenheter och deras formuleringar såväl som till våra egna.

Partnerskapet innebär en gemensam ambition att vi skall hjälpas åt så att alla kan komma till tals, komma till sin rätt och att vi skall kunna komma till rätta med vad som ligger bakom olika uppfattningar och meningar.

Konsensus är varken nödvändig eller viktig. Olika erfarenheter, resonemang och synpunkter skapar istället ”mothåll” så att grunderna till utsagorna har anledning att utforskas närmare. Vi bidrar ofta med synpunkter, resonemang och slutsatser som vi hämtar från forskning och andra källor. När det förekommer värderande och skiljaktiga omdömen så läggs fokus inte på att försöka lösa och överbrygga dem. Det viktiga är istället att försöka klarlägga hur vederbörande kommit fram till dem.

Vi understödjer därför inte samtalsmönster som kan uppfattas som relevanta i andra typer av möten – exempelvis debatt och argumentation. När det förekommer kritik av utsagor av andra deltagare så går vi inte djupare in i argu-

mentationen. Ifrågasättanden är emellertid viktiga om de återspeglar sådant deltagarna själva grubblat över och inte kunnat redogöra för. Sakförhållanden som inte kunnat klarläggas under samtalet på grund av att vi under mötet inte haft tillgång till relevant information försöker vi reda ut i den efterföljande dokumentationen.

Ett grundläggande krav för att vidmakthålla partnerskapet är att fokusberättelsen skall verifieras av deltagarna själva. Den skall vara rättvisande i förhållande till hur de uppfattade samtalet. Den skall inte innehålla sakfel och tveksamma påståenden som inte klarlagts och den skall inte heller innehålla sådana utsagor som kan uppfattas som kränkande och nedlåtande för andra.

Den skall kunna publiceras utan risk för att deltagarnas lojalitet, allmänna vandel eller integritet skall kunna ifrågasättas. Den skall helst vara så utformad att den kan förväntas leda in i för deltagarna – i deras hemmiljö – konstruktiva diskussioner och ställningstaganden.

Fokusberättelsen skall vara öppen och inspekterbar för alla. Berättelsen motsvarar därför de mätningar och andra data som presenteras i en konventionell undersökning. Fokusberättelsen i sig ger emellertid inte svar på några frågor. För att vara av värde måste den – precis som alla andra empiriska material – sättas i ett sammanhang.

Vad fokusberättelsen visar

Det vanligaste missförståndet när det gäller möjligheten att dra slutsatser av fokusberättelser är att man i dem letar efter något som liknar det som kan visas med andra metoder. Fokusberättelsen visar emellertid också något annat – men vad?

Det samtal som genomförs i en fokusgrupp är en unik produkt av just de som deltagit vid just den tidpunkten. Fokusberättelsen kan därför inte sägas vara representativ för andra samtal i samhället även om det kan finnas likheter. Berättelsen visar hur just dessa deltagare formar och ”konstruerar” en gemensam bild av det som samtalet handlar om.

Det fina med fokusberättelsen är att den inte är någon enskild persons bild. Berättelsen formas ur de många olika perspektiv och kunskaper som deltagarna företräder. Varje individuellt perspektiv hjälper således till att tydliggöra vissa aspekter av frågan. Vad som skapas är således representativt för *hur samtal kan växa fram* snarare än vilka samtal som ”finns”. För att klargöra skillnaden måste vi fördjupa oss i begreppet doxa.

Doxa – som Rosengren (2002) använder ordet – är ett kunskapsbegrepp. Rosengren ansluter sig till tanken att kunskapen inte finns i orden och meningarna som sådana. Den visar sig genom hur man uttrycker sig och vad man väljer att säga om det ämne man samtalar om.

Vad man väljer att säga är inte bara en funktion av vad man själv skulle vilja uttrycka. I ett samtal kan bara det sägas som de andra kan förstå och kan knyta an till. Det finns således mycket man kanske skulle behöva eller vilja samtala om som man inte kan komma till tals om.

Det språk och språkbruk som är gemensamt för deltagarna tillåter vissa samtal men inte andra. Detta visar sig om man kan arrangera ett samtal som är fritt och där deltagarna känner sig trygga med varandra och situationen. Då är det främst spåket och språkbruket som sätter begränsningen. Även om man som individ besitter en viss erfarenhet eller kunskap kan den inte göras gemensam. Av detta följer också att den gemensamma kunskap som faktiskt existerar ligger inbäddad – och ibland fördold – i samtalet.

Ser man kunskap på detta sätt så är fokusberättelsen således representativ för såväl den kunskap deltagarna har och kan göra gemensam som för den man inte har eller inte kan göra gemensam. Fokusberättelsen illustrerar såväl vad man förmår tala om som vad man av olika skäl inte förmår tala om. Den visar vad man väljer att tala om och fångas av och vad man ser som irrelevant och bortser från.

Fokusberättelsen är bara ett utsnitt av alla tänkbara samtal som skulle kunna föras. Detta utsnitt är emellertid representativt för den kunskap – den doxa – som har kunnat skapas av just de deltagare som medverkat inom ramen för deras tankekollektiv.

En fokusberättelse erbjuder således å ena sidan en inblick i den potential som finns om den kunskap och erfarenheter som berörda människor har till fullo skulle utnyttjas i samtal i samhället. En väl genomförd fokusberättelse erbjuder emellertid också en inblick i vilka begränsningar som finns hos deltagarna när det gäller att belysa en viss fråga. Fokusberättelsen kan därmed verifiera eller eliminera förväntningar och föreställningar om framtida möjligheter att komma till tals och att samarbeta om något.

Ett exempel på slutsatser man kan dra

På samma sätt som i alla vetenskapliga undersökningar så är de slutsatser som dras av materialet alltid subjektiva och får stå för den som gör dem. Svaren finns aldrig i materialet.

Slutsatserna kan emellertid inte vara vad som helst eller göras hur som helst. De måste både vara trogna den berättelse som finns och annat man vet om frågan. En egenhet hos den typ av fenomen vi behandlar är att det i allmänhet finns ett mycket stort antal tolkningsalternativ. De är emellertid inte oändliga. De begränsas av att de skall stämma med sakförhållanden och resonemang som redan är accepterade och kända. De får heller inte inkludera sådant som ligger utanför vad som visats i berättelsen

Det är därför på denna punkt som vår kunnighet som rapportskrivare kommer in. Eftersom hela materialet är tillgängligt för alla kan många andra också göra samma sak som vi. Ju fler som presenterar sin syn desto rikare analyser och samtal kan göras. Det handlar om mångfald – inte om sanning.

Det ligger emellertid också i utformandet av procedurerna kring fokusgruppen – metodens design – att eliminera så många tänkbara tolkningsalternativ som möjligt. Att skapa en bra design innebär att åstadkomma ett förfaringssätt som leder till att orealistiska alternativ skall kunna undvikas och att fler tänkbara och mer realistiska tolkningar skall kunna preciseras.

I varje studie måste man därför ägna stor uppmärksamhet åt vilka olika resonemang som man kan föra kring materialet. Vilka resonemang man väljer att följa beror av vilka läsare man vänder sig till. Vi skall här ge ett exempel på en analysmodell som vi hämtat från statsvetenskapen (bland annat från Lennart Lundquist 1998).

Vi kan exempelvis ur berättelserna försöka precisera

1. Vad vi uppfattar att de samtalande anser vara ett berättigat handlande i förhållande till de frågor som behandlas. Genom att veta detta är det lättare att förstå vad de som formar doxan kommer

att kunna uppfatta som samarbetshandlingar och vad som inte har förutsättningar att uppfattas som sådana.

2. Vad vi uppfattar att de samtalande ser som önskvärda framtida förhållanden och som det därför finns anledning att sträva emot. Genom att veta detta kan man dra slutsatser om vilken utvecklingsriktning som de som formar doxan har förutsättningar att se framför sig och som eventuella samarbetshandlingar därför måste knyta an till.
3. Vad vi utifrån våra egna kunskaper och erfarenheter uppfattar att de samtalande faktiskt vet om de sakförhållanden som ingår i analysen. Genom att veta detta är det möjligt att få en uppfattning om i vad mån man kan räkna med att med dem som formar doxan kunna föra välgrundade samtal på bas av etablerad kunskap eller om sådana faller till marken. Självklart – vilket vi naturligtvis alltid hoppas – så kan fokusberättelsen också visa på vikten av förhållanden som tidigare inte uppmärksamrats. Man kan genom detta få en uppfattning om vilka välgrundade samtal som skulle kunna föras om vissa tidigare obeaktade sakfrågor och sakförhållanden kunde lyftas fram i samtalen.

- 4 Vad vi uppfattar att de samtalande ser som realistiskt att åstadkomma eller som de föreställer sig kan komma att hända. Genom att veta detta får man en uppfattning av förutsättningarna för att hos dem som formar doxan få uppslutning och engagemang för olika handlingsriktningar. Denna dimension erbjuder således en slags realitetsprövning av alla de många förslag och lösningar som ofta presenteras. Den beskriver således i princip den tillit som finns till olika förslag, andras utsa-
gor och deras kommande handlande.

Genomförandet av fokusgrupper

Fakta är inget som existerar i naturen. Man är numera överens om att fakta *produceras* i och genom vetenskapliga undersökningar. Detta förhållande har en särskild relevans för arbetet med fokusgrupper. Samtalet blir till och fokusberättelsen dokumenterar vad som sagts. Fokusberättelsen är fakta – det inom fokusgruppen sagda och gjorda.

En viktig skillnad mellan vårt sätt att arrangera fokusgrupper och de som beskrivs i metodlitteraturen verkar vara hur vi ser på produktionen av detta samtal. Vi strävar för det första efter att samtalet skall vara så fritt och frivilligt som möjligt. Vi lägger för det andra stor vikt vid att det som produceras har gjorts i ett partnerskap. Vi ser för det tredje själva fokusberättelsen – inte deltagarnas enskilda utsagor – som det egentliga empiriska materialet och vi inriktar oss för det fjärde redan från början på att berättelser och analyser skall publiceras.

Dessa skillnader innebär att vår förberedelse, vårt genomförande och vårt efterarbete skiljer sig något från motsva-

rande aktiviteter som beskrivs i metodlitteraturen. Vi har preciserat fyra aktiviteter som vi ser som karaktäristiska för vårt arbete:

1. Det måste för det första finnas en inbjudare och samtalsledare. Det är denne som genom inbjudan demonstrerar sitt intresse för projektet och sin nyfikenhet på den kunskap som den inbjudna gruppen besitter. Det är med denne som deltagarna i gruppen förväntas samarbeta. Det är ur inbjudarens intresse som partnerskapet kan bildas.
2. Samtalet skall för det andra resultera i en verifierad berättelse. Det är denna som motiverar att man träffas och det är också den som deltagarna måste se som sitt slutliga bidrag. Detta innebär dels att vår roll blir annorlunda än moderatorns i en konventionell fokusgrupp och dels att arbetet inte är slut genom att samtalet är över.
3. Projektet består för det tredje inte bara av samtalet. Hela arbetet är i sig ett empiriskt material som är av värde att redovisa.
4. För det fjärde bör hela arbetet – och därmed också våra kommentarer – om möjligt verifieras. Detta brukar vara det moment som av kostnads- och arbetsskäl är svårast att få till stånd. Verifieringen innebär att den preliminära rapporten, eller

väsentliga avsnitt av den, presenteras för ”omvärlden” för att kontrollera om transformationen av deltagarnas erfarenheter in i omvärldens ”doxa” har fungerat.

Behovet av samtalsledare

Det empiriska material vi söker blir till genom att det skapas ett samtal mellan deltagarna och oss. Vi som inbjudare och sammanhållande kraft har stor betydelse för hur samtalet utvecklar sig. Vi är inte forskare som sitter som flugor på väggen. Vi är djupt engagerade i och intresserade av vad som kommer fram. Vi ställer således genom vår blotta närvaro krav på samtalet. Kravet är att man hjälper till att belysa och förklara sina erfarenheter, resonemang och ställningstaganden kring det tema som behandlas.

Vår medverkan i samtalet gör att man konfronteras med det man tagit för givet men inte helt verbaliserat. Man konfronteras också med sina tankevanor. Samtalet kommer genom vår och andras medverkan att sätta fokus på vad man tänker *med* inte bara vad man tänker *på*. Det vill säga den topik man använder sig av. Topik är ett begrepp inom retoriken som grundar sig i att kunskapsval och kunskapsformuleringar är beroende av mänskliga kunskapsaktörers personliga situation och sociala miljö. Valet av topik visar således vilken ”kultur” man lever i (José Ramírez 2004).

Vi har nämnt att kunskapsbildning genom samtal också kräver att det måste finnas ”en strimma av tvivel”. Vår roll är att också upprätthålla denna. Självklart gäller denna ambition också vår egen förförståelse och våra egna kunskaper om ämnet. Om vi – eller deltagarna – redan förstod allt och kunde läsa oss till vad vi behövde veta i andra källor så skulle samtalet inte behövas.

Ett skäl till att samtalet har mening för oss är att vi ser det viktigt att det i samtalet kommer fram sådant som inte skulle kunna sägas i vilken som helst grupp som träffas. När utsagorna blir triviala eller ytliga använder vi därför våra egna kunskaper och erfarenheter som mothåll till de resonemang som förs för att därigenom se om samtalet kan fördjupas.

Det är sant att vi söker en berättelse som är förankrad i deltagarnas erfarenheter och sätt att resonera. Det är emellertid också så att dessa kunskaper inte görs rättvisa om de formuleras på ett sätt som inte kan göras begripligt i omvärlden. Det ligger således både i vårt och deltagarnas intresse att under samtalet ta ställning till det rimliga i vad som sägs, till det sakliga innehållet och till realismen i de förväntningar som uttrycks.

Vår tredje uppgift är att vara den som inledningsvis ”håller i pennan”. Skall samtalet resultera i ett empiriskt material måste detta redovisas skriftligt och göras tillgänglig för andra utanför gruppen. Samtalet kan naturligtvis spelas in

på band och avlyssnas men vi har funnit att detta är ett alltför tidsödande arbete. Vi väljer därför att göra öppna notat under samtalet – ofta på väggtidningar – som kan följas och därför också kompletteras av deltagarna.

Vi kommer överens om att dessa notat är det som vi utgår från när vi skriver referaten. Självklart kommer inte allt med. Det viktiga är att man, när man sedan skriver referatet, genom notaten kan återskapa viktiga delar av samtalet i minnet. Vi försöker i vårt referat att följa gången i samtalet men försöker ändå få det att hänga samman så att det blir läsbart av andra.

Vårt referat är därför inte vad som faktiskt sagts. Det blir ett redigerat kondensat som vi arbetat fram från väggtidningarna och våra egna minnesbilder. Det är en slags journalistisk produkt där vi står för innehållet och för sättet att presentera materialet.

Behovet av en verifierad berättelse

För passa vårt ändamål så måste detta referat godkännas av deltagarna som en rättvisande beskrivning av samtalet. Deltagarna måste godkänna att den redigerade formen ”fångar” tonen och innehållet i samtalet. Deltagarna ges därför möjlighet att läsa och korrigerat referatet. De ombeds också korrigerat sakfel och göra förtydliganden. De kan också göra

tillägg av sådant som inte sades men som de kommer på när de läser referatet.

Kommer det protester på vår tolkning, eller den ton vi förmedlar, så måste vi arbeta om texten. Är det allvarliga protester från enskilda deltagare brukar vi konstatera detta och göra särskilda tillägg till referatet med dessa. Oftast räcker det med korrigeringar och förtydliganden i form av fotnoter. Referatet kommer därför vanligen att bestå av mycket mer än en beskrivning av samtalet. Det innehåller också inledning och bakgrund, förklarande fotnoter och andra tillägg och reflektioner som deltagare gjort vid läsandet

Att skapa en på detta sätt verifierad berättelse är i allmänhet den mest tidskrävande delen. Dels därför att det krävs en hel del tid av varje deltagare att läsa materialet, reflektera över det och komma med förslag till korrigeringar och ändringar. Dels därför att ändringarna i sin tur måste kommuniceras med deltagarna så att det slutliga resultatet kan godkännas av alla.

Vi har märkt att vi i obetänksamhet ibland varit otydliga på en punkt. Vi är inte deltagarnas röst. Vi ger dem inte ord. Vi för inte fram deras åsikter. Samtalet ersätter således inte vad deltagarna själva och på egen hand skulle kunna säga eller skriva i saken. Vi förstår mycket väl att man kan ha sådana förväntningar på oss om vi inte klargör detta tidigt. Många undersökningar och reportage syftar ju till just detta.

Poängen med fokusgrupper ligger istället i att försöka få fram ett gemensamt material – en doxa. Doxa är varken en kollektiv mening eller enskild mening. Referatet blir vad vi som inbjudare har hört sägas i samtalet – och som vi själva bidragit till.

Vilken deltagare som helst skulle för sin del kunna skriva ett eget motsvarande referat av samma sak som en komplettering till vårt. Just den text vi tar fram är därför i princip vår. Den får emellertid sitt värde genom att den utgår från vårt samtal. Den är därför inte bara vår. Den är också gemensam och verifierad av deltagarna.

Ett viktigt skäl till att vi inte vill ansluta oss till tanken att texten enbart skall föra fram enskilda synpunkter i ämnet är att detta aldrig kan vara undersökningens syfte. Vi hoppas istället att det empiriska materialet skall få betydelse för de samtal om frågan som förs i samhället. Undersökningen syftar därför till att belysa den doxa som knyts till en fråga av allmänt intresse för olika grupper av människor.

Vi som inbjudare känner därför ansvar för att de resonemang och synpunkter som förs fram skall kunna ligga till grund för fortsatta konstruktiva samtal i dessa grupper. Vad som förs fram i texten får således inte uppfattas kränkande eller stötande för sådana som berörs och det får heller inte innebära att deltagare riskerar att utsättas för trakasserier på grund av sina åsikter eller vad de berättat.

Den slutliga rapporten

Inför varje fokusgrupp görs en ganska ingående bakgrundsbeskrivning – både av det tema som skall belysas, skälet till undersökningen, hur den kommer att genomföras och den framtida användningen av materialet.

Ofta visar arbetet i fokusgrupperna på brister i denna beskrivning. Den kan ha medfört missförstånd. Den kan ha varit ofullständig. Den kan ha byggt på antaganden som visat sig inte hålla. Arbetet i fokusgrupperna ger då anledning att revidera och komplettera denna bakgrundsbeskrivning. Denna reviderade beskrivning blir då själva inledningen i slutrapporten.

Rapporten innehåller också en kortfattad metodbeskrivning. Denna förklarar de procedurer som använts och varför vi menar att de ger ett empiriskt material som kan ligga till grund för fortsatta analyser och diskussioner.

Metodbeskrivningen är därför ofta något mer än bara vilka procedurer som används. Den försöker också förklara partnerskapets natur. Vad vi har lyft upp som ett gemensamt engagemang och hur den slutliga formuleringen av detta har vuxit fram.

Därefter följer de olika fokusberättelserna i sin helhet. Rapporten avslutas med en diskussion där vi gör vår analys av materialet och drar våra slutsatser från det. Vi försöker

alltid att göra både huvudmän och deltagare delaktiga i detta arbete så att rapporten kan ses som en gemensam produkt. Materialet skickas fram och tillbaka och granskas i olika steg till dess det kan publiceras.

Rapporttexten brukar bli omfattande. Den är i allmänhet så omfattande att den uppfattas för tung och svår att läsa. Rapportens funktion är emellertid inte att den skall läsas av många. Dess viktigaste funktion är att vara ett trovärdigt, öppet och inspekterbart underlag. Vi brukar likna texten vid den råfilm som man skjuter i en filmproduktion. Denna skall sedan sättas samman, redigeras och klippas för att bli en njutbar produkt

Vi, och även andra, kan således efter det att rapporten publicerats sammanfatta och redigera materialet för att göra det läsbart. Vi kan var och en på vårt vis förmedla det vi ser som de viktigaste slutsatserna och punkterna.

Var och en av oss kan därvid föra fram sin aspekt på frågan. Allt beroende på vad man själv vill ta upp och diskutera. Poängen är att alla som vill har tillgång till originalmaterialet. Var och en kan gå tillbaka till detta och konstatera på vilket sätt det använts.

Frågan om design

Ytterligare några praktiska frågor måste belysas. Den ena är projektets design och den andra är urvalet. Vi använder begreppet design för att illustrera hur vi försöker inpassa fokusgrupperna i en sådan arbetsprocedur som dels säkrar att vi får fram ett intressant material och dels leder till att olämpliga tolkningar av fokusberättelserna inte kan vinna kraft.

Designfrågor kan bara lyftas fram i samband med konkreta exempel och fordrar en mer omfattande genomgång. Vi skall här begränsa oss till två reflektioner kring detta tema. Det är förstas självklart att man skall skapa samtalsituationer som ger ett underlag som man tror är värt att reflektera över och genom vilket man kan tänka sig att man skall kunna dra intressanta slutsatser.

Vad man emellertid inte alltid tänker på är att man måste räkna med att fokusgruppen misslyckas med detta och väljer andra typer av resonemang. Det är därför viktigt att lägga upp arbetet så att även ett annorlunda resultat än det man i förstone tänkt skall kunna vara av värde.

För att kunna bidra till starka förklaringar är det viktigt att fokusberättelsens trovärdighet och relevans inte kan förklaras bort. Vi försöker därför redan vid uppläggnen av projektet förutse olika typer av invändningar mot värdet av fokusberättelsen. Med utgångspunkt från dessa vidtar vi

åtgärder för att säkra att sådana invändningar inte gör att materialet blir oanvändbart och ointressant.

En vanlig kommentar till en del resultat är exempelvis att det är något fel på deltagarna. Man kan till exempel påstå att de är rädda, omogna, styrda eller okunniga. Man kan påstå att de inte är trovärdiga eller att vad de säger är ointressant eftersom de saknar erfarenhet och kunskap om de frågor som behandlas. Vi brukar försäkra oss om att sådana tolkningar tveklöst kan avvisas eller är irrelevanta för det som skall visas.

Frågan om urval

I metodbeskrivningar av fokusgrupper läggs stor vikt vid urvalet. Detta är naturligt med anledning av att man ser dem som en datainsamlingsmetod som liknar intervjuer och frågeformulär. När det gäller vår typ av studier är det emellertid inte viktigt att vi har ett representativt urval efter några formella kriterier.

Vad som istället är viktigt är att vi får tag på personer

- som har något intressant att berätta om de frågor vi vill veta något om,
- som är trovärdiga representanter för det tankekollektiv vi vänder oss till,

- som av dem vi skall presentera materialet för uppfattas ha något intressant att säga,
- som inte är alltför fast i förutfattade meningar eller ideologiska positioner,
- som inte är intresseneutrala utan snarare har patos för frågan,
- som kan ställa upp på att vi kan få del av deras “levda erfarenheter” snarare än deras åsikter och lösningar,
- som inte upplever sig som alltför stora främlingar eller konkurrenter inför varandra.

Vårt intresseområde

Vårt intresseområde karaktäriseras av att det handlar om fenomen som vi betecknar med förleden ”sam-” – samspel, samverkan, samordning och samarbete.

Samspel

Med samspel menar vi det som på engelska brukar betecknas med ”interaction”. I de fall vi själva använder ordet samspel tänker vi främst på mänskliga samspel. Det försvenskade ordet interaktion betecknar emellertid ofta även andra typer av utbyten. Man kan således tala om interaktionen mellan två kemiska ämnen lika väl som mellan två människor.

Interaktion och interaktivitet beskriver ett fenomen som inte kan sägas ha en början eller ett slut. Resonans är ett exempel på ett interaktivt fenomen. När man slår på stäm-gaffeln så ljuder det också i resonanslådan. Gräl mellan barn är också ett interaktivt fenomen. Det brukar innehålla

anklagelser om ”vem som började”. Att försöka klargöra detta brukar vara fruktlöst.

Den svenska sociologen Johan Asplund (1988) beskriver det mänskliga samspelet med begreppet ”det sociala livets elementära former”. Han påstår att det ligger i den mänskliga naturen att vara socialt responsiv. Med detta menar han att det inte är möjligt att undgå att svara på andra människors handlingar. Det sociala livet är därför enligt honom till sin grundläggande natur interaktivt. Vill man förstå det sociala skeendet måste man därför också förstå den pågående interaktionens natur.

Samverkan

I våra uppdrag händer det ofta att vi söker kunskap om något vi kallar samverkan. Det är nämligen sällan vi direkt kan studera det interaktiva skeendet medan det pågår. Det skulle i så fall kräva en deltagande observation. Vi måste istället begränsa oss till att observera olika yttringar av det samspel som existerat eller som pågår. När vi talar om samverkan menar vi därför den verkan vi kan observera som en konsekvens av en social interaktion.

En sådan konsekvens kan exempelvis vara den ”verkan” som kan uttryckas som en hög produktivitet, en god arbetsmiljö, en hög livskvalitet etc. ”Verkan” behöver emellertid inte alltid vara önskvärd. Verkan kan lika gärna vara oönskad

– exempelvis miljöförstöring, övermäktig psykisk belastning, destruktiva konflikter etc.

Accepterar man att ”verkan” är en konsekvens av olämpliga samspelsmönster så inser man också att denna verkan går att påverka om de personer som är involverade i samspelsmönstren ingriper på annat sätt än man normalt gör. Detta kräver en viss medvetenhet om sitt eget bidrag till samspelet och hur det blir som det blir när man gör som man gör. Det är därför viktigt för att åstadkomma en önskad samverkan att envar kan se bortom vad som synes ske och fånga det underliggande interaktionsmönstrets natur.

Samordning och samarbete

Det sociala samspelet sker inte hur som helst. Alla som deltar i det har behov av att det stabiliseras och ordnas så att det känns tryggt och pålitligt. Det sociala samspelet kan stabiliseras på två olika sätt – antingen genom samordning eller genom samarbete. Till det yttre kan verkan av de två vara förvillande lika trots att de bygger på två olika principer.

Samordning bygger på att man låter sig samordnas av yttre principer eller regler. När det är rött ljus i korsningen så stannar en del personer oberoende av om det finns några trafikanter i närheten. De låter sig samordnas av en yttre struktur. De undertrycker därmed sin naturliga sociala responsivitet.

Alternativet finns naturligtvis också – nämligen att man i en livligt trafikerad och komplicerad korsning mellan olika trafikslag och trafikanter till varje pris söker följa regelboken och därvid orsakar en olycka. Samordning under regelsystem och principer är således ofta nödvändig men får inte eliminera det egna omdömet och ställningstagandet.

Accepterar man Asplunds syn på den sociala interaktionen som en elementär form i vårt liv så är en fullständig disciplinering under auktoriteter, yttre regler och andra rationella principer onaturlig. Inte i första hand för att man skulle handla olämpligt eller irrationellt utan för att den medför att man undertrycker sin naturliga sociala responsivitet. Man tvingas ge upp den autonomi som gör att det sociala livet fungerar. Detta producerar ohälsa.

Autonomi innebär att man frivilligt väljer att följa olika principer därför att man anser dem förenliga med egna värden och situationens krav. Man känner sig emellertid fri att bryta mot dem om situationen så kräver. Så fort man är medveten om detta har man återtagit sin självständighet och blir en aktör. Om vi förutsätter att vi människor i denna mening alla är aktörer och väljer att handla som vi gör har vi lagt grunden för att tala om vad man kan mena med samarbete.

För att klargöra hur samarbete uppstår och vilken betydelse det har för vårt samhälle och vår gemenskap söker vi beskriva det genom ett nytt begrepp – samarbetshand-

lingen. En samarbetshandling syftar till att främja inte bara mitt eget intresse utan också andras. En motarbetshandling syftar till att blockera eller hindra andra att uppnå sina syften.

Vi väljer begreppet handling eftersom det betydelsefulla inte är vad som faktiskt görs utan den innebörd berörda aktörer lägger i det som görs. Den kunskapsfråga detta väcker är således – kan det som jag själv eller andra gör sägas vara en samarbetshandling eller inte.

Sambandet mellan samarbete och samtal

Mänskligt samspel kan uppvisa återkommande mönster. Detta betyder emellertid inte att sådana mönster är lagbundna eller genereras ur faktorer som är förutbestämda och oföränderliga. De förändras om de människor som deltar i dem väljer att förändra dem.

Svårigheten att förändra mönstren ligger i människors förväntningar på varandra. Man förväntar sig att andra skall agera och reagera på ett visst sätt i en viss situation. Man har lärt sig att vissa principer och regler bör gälla och att man förväntas följa dem. Dessa principer och regler förstärks genom de samtal som förs lokalt mellan människor och i samhället utanför.

Det samtalen med varandra ger information om är om det som görs kan sägas vara en samarbetshandling eller inte. Det finns två perspektiv man då kan använda sig av. Det ena är: Hur ser den som gör något själv på saken? Vilken handling uppfattar han eller hon att det hon själv gör egentligen är? Det andra är: Hur ser andra på saken? Vilken handling uppfattar de att det som görs är?

Vi lämnar just nu den utifrån kommande tolkningen därhän. Vi börjar med att försöka klarlägga när man själv kan anse att det man gör är en samarbetshandling. Frågan blir då vilket inre kriterium som kan tänkas vara lämpligt för att avgöra detta. Vi har kommit fram till följande preliminära formulering.

1. För att det skall vara en samarbetshandling bör man ha haft som ambition att det man gör skall leda till att andra bättre uppnår eller uppfyller sina syften samtidigt som man naturligtvis själv har förutsättningar att uppnå sina egna.
2. För att det skall vara en samarbetshandling måste de överväganden man gör utgå från en vilja att också sätta sig in i den andres situation.
3. För att det skall vara en samarbetshandling måste det man väljer att göra ingå i en strävan mot att på sikt skapa ett partnerskap – det vill säga att man

avser att erbjuda den andre så mycket information att det är möjligt för denne att i sin tur samordna sitt handlande med ens eget.

Redan här måste vi peka på en egenhet i vår utgångspunkt. Den tar fasta på att man själv kan välja att samarbeta med andra. Det är i princip inte ens nödvändigt att andra vet om att man samarbetar. Samarbetet kan bli till utan att man ställer speciella krav på den andre.

En annan egenhet är att samarbete definitivt inte är liktydigt med självutplåning. Samarbetshandlingen uppstår genom att man lyckas finna något att göra som är förenligt både med egna behov och ambitioner och de andras.

En viktig poäng med att se samarbetshandlingen inifrån är att kriterierna visar att samarbetshandlingen inte kan dyka upp spontant av sig självt. Man kan visserligen göra något spontant och instinktivt. För att formulera det man gör som en samarbetshandling krävs emellertid någon typ av övervägande. Vill man se sig som samarbetande måste man således göra någon typ av mental bearbetning av tänkbara utfall. I vårt perspektiv kräver alltså samarbete en anspänning och ett engagemang.

En förutsättning för att denna anspänning skall leda fram till ett konstruktivt alternativ är att man har tillgång till ett rättvisande underlag. Vi har därmed knutit samman samarbetsfrågan med vår ambition att genom fokusgrupper

erbjuda ett empiriskt material som är av en sådan kvalitet att det kan bidra till de resonemang, överväganden och samtal som är nödvändiga för att förstå vad man kan göra för att samarbeta med andra – om man nu vill det.

I princip gäller förstås samma förhållande för motarbetshandlingar. Om dessa skall bli effektiva krävs på samma sätt ett övervägande som bygger på att man finner det bästa sättet att blockera den andres intentioner, förutse dennes nästa drag och skapa desinformation som döljer de egna avsikterna och strategierna.

Även när man vill göra effektiva motarbetshandlingar så är man beroende av att få ett rättvisande underlag och förstå andras sätt att resonera. Detta gör att den kunskap vi här söker inte så gärna exponeras om man saknar förtroende för varandra.

Det brukar sägas att det är viktigt att man är öppen mot varandra. Samtidigt är det väl känt att tystnad är ett maktmedel (Ramírez 1995). Kravet på öppenhet brukar därför läggas på den underlägsne medan den överlägsne förbehåller sig rätten till att vara tyst. Det kan dock också vara tvärtom, nämligen att tystnad är den underlägsnes enda skydd mot makten. Man kan därför också se olika försök att få reda på vad andra "egentligen tycker" och ta sig rätten att tränga in i deras privata sfär som ett slags maktspel.

Betydelsen av samtal och offentliga diskurser

För att kunna avgöra vad som i ett givet ögonblick skulle kunna vara en samarbetshandling – har man således stor nytta av att få information från andra. Den information som är av värde är av en speciell karaktär. Den bör kunna erbjuda inblick i de andras strävanden, deras föreställningar och deras ambitioner.

Inte heller detta räcker emellertid. Man måste också ha förmåga att ta hänsyn till att de andra kan ha vanföreställningar, orealistiska framtidslösningar och för dem själva destruktiva beteendemönster. Lika litet som en samarbetshandling kan innebära att man åsidosätter egna behov och intressen så får den bidra till att andra kommer att åsidosätta sina genom att förledas agera självdestruktivt.

En väg som står till buds för att få del av sådana informationer är att ta del av autentiska samtal som personer för. Vi tror det därför ligger en så stor fascination i att få reda på vad man ”innerst inne tänker om något”. Det kan ge möjlighet att skapa samarbetshandlingar men det ger också möjligheter att utöva makt över människor. Båda alterantiven är alltid närvarande.

Självklart är därvid personliga samtal en viktig informationskälla om man vill samarbeta. Man kan emellertid också förstå mycket genom det sätt berörda personer kommunicerar med andra och genom hur de uttrycker sig offentligt.

De berättelser som förs fram fångar nämligen alltid på något sätt de föreställningar människor lever med. Ju mer välgrundade samtal som man får höra eller deltaga i desto säkrare och bättre information kan man få.

Eftersom den information man får del av kan användas både för samarbete och för motarbete är det först när en person känner sig rimligt trygg i sin relation till andra som man släpper ifrån sig sådan information som visar vad andra behöver veta för att kunna samarbeta.

Detta leder till ett moment 22. Det är således först när det skapats en nödvändig tillit och trygghet som det är möjligt att föra sådana samtal som synliggör den information som är nödvändig för att kunna åstadkomma samarbetshandlingar. Det är först när en sådan information blir tillgänglig som samarbetshandlingen kan utföras. Det är först då tilliten kan etableras.

Hur kan vi lita på andra?

Vi nämnde att samarbetshandlingen kunde definieras på två sätt – inifrån och utifrån. Ovanstående resonemang leder oss in på den andra delen av denna fråga. Hur skall man utifrån kunna ta ställning till om det som görs av andra är en samarbetshandling eller inte? Att vi förvärvat en sådan förmåga är avgörande för att vi skall kunna skapa och vidmakthålla en kultur i vilken samarbete premieras.

Om vi missförstår eller misstolkar vad som görs av andra skapas otrygghet och osäkerhet. Vi känner tillit och trygghet först när vi förväntar oss att personer vi är beroende av väljer att samarbeta. Att förvärva en förmåga att ta ställning till om man kan lita på någon eller inte är inte självklart enkelt.

Det räcker exempelvis inte med att man uppfattar att den andre gör något som man själv har fördel av. Det som görs kan ju vara en tillfällighet eller bero av slumpen. Handlandet kan också vara en yttlig vänlighet som saknar djup.

Viljan och förmågan till samarbete kanske sedan inte håller måttet när allvaret kommer. I värsta fall kan man bli lurad. Det som i början uppfattas som en vänlighet kan vara en skenåtgärd som syftar till att etablera ett förtroende som sedan kommer att missbrukas.

Om man ges tillfälle att lära känna varandra under lång tid kan man förstås lättare tolka den andres beteende. Det är då också lättare att agera så att man väcker den andres förtroende. I dag är dock sådana långa relationer sällsynta i arbetslivet. I dag tvingas vi samarbeta även i flyktiga relationer och med personer som vi inte är bekanta med.

Vi tvingas således ofta samverka med personer vi inte i alla delar kan lita på. Vi måste ta ställning till när och i vilka sammanhang vi kan detta och i vilka vi inte kan det. Dessa överväganden kan inte göras enbart utifrån yttre observa-

tioner. Vi tvingas istället att genom samtal, kommunikation och diskurser att tolka det som görs och själva agera så att vi skapar det förtroende som krävs.

Att motverka förledande och förföriska bilder

Vi kan ofta i vardagen uppmärksamma hur missförstånd och oklarheter motverkar ett önskvärt samarbete. Det är exempelvis mycket vanligt att man tillskriver ”de andra” intentioner, resonemang och tolkningar som dessa inte känns vid.

En viktig uppgift för det empiriska material som kommer från en fokusgrupp är därvid att bryta fördomsfulla och missvisande föreställningar som kan medföra att man drar olämpliga slutsatser om andras vilja och förmåga till samarbete. Det finns många skäl till att fokusberättelserna är lämpade för detta:

1. För att utsagor skall vara trovärdiga måste de verka rimliga i förhållande till annat man vet och till de föreställningar som redan existerar. Man söker således alltid i sin egen bedömning knyta an till etablerade förklaringsmodeller. Här ger en fokusberättelse ett bättre material än mycket annat. Berättelsen visar samtalets gång och erbjuder ett perspektiv på frågan som man annars har svårt att få tillgång till.

2. Fokusberättelsen är verifierad av deltagarna själva och framtagen i samarbete med en tredje part – det vill säga oss.
3. Fokusberättelsen är inte ”personlig”. Även om en läsare naturligtvis skulle kunna gissa sig till individuella åsikter så uttrycker samtalet som sådant en kollektiv information. Den motsvarar vad som inom den kvantitativa forskningen kallas aggregerade data och kan användas på systemnivå. Den lämpar sig dessutom bättre som grund för samarbetshandlingar än för motarbetshandlingar.
4. Genom den vetenskapliga proceduren har vi kunnat eliminera en mängd möjligheter till olämpliga tolkningar av materialet. Det är därför väl lämpat för att göra motstånd mot godtyckliga resonemang.

Några exempel

I stort sett samtliga av de rapporter som givits ut inom ramen för vårt kunskapsabonnemang (se www.samarbetsdynamik.se) är exempel på hur vi behandlat praktiska samarbetsfrågor utifrån den typ resonemang vi här presenterat. I rapporterna finns också ofta en relativt detaljerad metodbeskrivning. Vi skall därför här endast lyfta fram några typiska exempel på olika tillämpningar.

Gryningen (Berggren oa 2001)

Gryningen tar emot familjer med små barn och har som målsättning att främja barnens utveckling genom att behandla störningar i kontakten mellan barn och föräldrar. Man har en statistik som visar att man nått mycket goda resultat.

Man är emellertid mycket tydlig med att detta inte gäller alla familjer och alla barn. Man lägger därför ner ett stort arbete på att förbereda och ”docka in” familjerna i verksam-

heten. Familjerna tar därefter själva ställning till om de skall ta emot erbjudandet att delta i Gryningen. Man har kommit fram till att det är när denna förberedande procedur är framgångsrik som resultatet blir bra. ”Dockningen” visade sig således vara en avgörande faktor för framgång.

De som driver verksamheten möter ofta frågan vilken ”metod de använder” och hur och varför den är framgångsrik. Många är intresserade av svaret. Kolleger de möter vill veta hur de arbetar. Socialarbetare som vill rekommendera verksamheten vill ha något att stödja sig på.

Politiker som skall avsätta pengar måste kunna ta ställning till alternativ användning av resurserna och sist men inte minst måste de familjer som kan tänka sig att söka sig dit förstå vad det innebär att välja att vara där. Det är ett stort åtagande för familjen och det är viktigt att man som familj investerar sin tid i något som för dem kan ge resultat.

Eftersom framgången i hög grad bestäms av kvaliteten på dockningen så kan dessa frågor inte enbart besvaras genom att man utifrån ser på vad de gör när de arbetar med de familjer som redan finns där. Man har heller ingen större nytta av att ta ställning till behandlingsresultat och/eller kostnadsredovisningar eftersom man arbetar med det speciella urval som uppstått genom att familjerna själva valt att medverka. Lösningen på informationsproblemet visade sig vara att be några familjer att tillsammans med personalen berätta vad det för dem innebar att vara på Gryningen.

Berättelserna utgick från de berättandes tankar om vad som skulle vara av värde för andra familjer att känna till när dessa skulle ta ställning. De berättelser som växte fram kunde sedan kompletteras med information om gjorda överväganden för hur verksamheten läggs upp, med kunskaper från personalen, med aktuella teoretiska modeller för denna typ av arbete och erfarenheter från andra källor.

Detta bildar en mångdimensionell men sammanhängande bild av verksamheten där man kan se hur systemet hänger ihop. Berättelserna och denna beskrivning kan sedan, om man så vill, jämföras kvalitativt med berättelser från andra motsvarande verksamheter. De kan också ställas mot hur familjer som aldrig varit i en sådan verksamhet resonerar om sin situation.

Vi vill genom detta exempel lyfta upp

- den narrativa ansatsen
- betydelsen av att se fokusgruppen i sin kontext
- betydelsen av partnerskapet
- betydelsen av verifiering mot omvärlden

Alla de familjer som deltog såg utforskandet som viktigt för att hjälpa andra familjer i samma situation. Man fann därvid den berättande stilen förenlig med hur man vanligen arbetade på Gryningen och det var naturligt att medverka i fokussamtal. Bakgrundsbeskrivningen är viktig för att dessa berättelser skall få mening. Partnerskapet med de

berättande familjerna och med personalen avgör kvaliteten i det empiriska materialet. Alla måste engagera sig i den ansträngning och det arbete det innebär att ge en så korrekt och precis beskrivning av arbetet på Gryningen som möjligt.

Självklart krävdes flera samtal och en process genom vilken man gavs möjligheter att sätta ord på sina erfarenheter och upplevelser. Dessa begrepp och ord kunde emellertid inte tillåtas vara missvisande, för ytliga eller innebära stor risk att de skulle missförstås.

De måste beskriva och återge vad personalen på Gryningen verkligen ville säga om hur de lägger upp arbetet så att andra – när de tar del av materialet – kan få respekt för personalens professionalitet. Berättelsen måste därutöver ha mening för politiker såväl som för de familjer som kunde tänkas ansluta sig till verksamheten.

Det är just genom att berättelsen måste vara både relevant och förenlig med flera olika ”tankekollektiv” som samtalet driver fram en allt större precision. Ju fler kollektiv som finns representerade desto större potential.

De ursprungliga individuella berättelserna användes alltså som ingång i samtal med deltagare som tidigare inte hade erfarenhet av arbetet på Gryningen men som kom från olika tankekollektiv. Berättelserna fick i varje sådant nytt kollektiv sin mening och begriplighet utan att grundmaterialet förlorade sin autenticitet och sin karaktär av empiriskt

material. Resonemang och kommentarer läggs i från varandra skiljbara lager kring de ursprungliga berättelserna.

Mångfalden av ”tänkta läsare” ställer självfallet krav på formuleringarna i den slutgiltiga dokumentationen. Det är emellertid denna mångfald som hjälper till att man som berättare och utforskare inte faller för frestelsen att göra en vinklad ”partsinlaga” för att stödja en verksamhet man själv tycker är bra. Det faktum att berättelsen görs publik är alltså en medveten del i proceduren att åstadkomma ett trovärdigt empiriskt material.

KLLOK99 (Wennberg, Hane 1999)

KLLOK (Kurs i Ledarskap för Ledare och chefer i Organisationer och Krigsförband) var från 1981 en av de viktigare ledarskapskurserna inom Försvarsmakten. Den var dramatiskt annorlunda än all annan utbildning som då genomfördes och byggde på vad man då ansåg vara de senaste pedagogiska kunskaperna. Den var omåttligt populär och ansågs av huvuddelen av deltagarna vara den viktigaste insatsen som gjorts för deras egen utveckling i ledning och ledarskap.

Liknande nya utbildningsformer hade prövats på andra områden inom utbildningsväsendet. Svårigheten visade sig vara att dessa – trots den stora entusiasm som både delta-

gare och handledare visade – hade svårt att slå igenom. De mötte motstånd och misstänksamhet hos kollegor och överordnade. Detta gällde också KLLOK.

Erfarenheterna från de närmare tjugo år som kursen bedrevs visade på enorma svårigheter att förändra en etablerad undervisningskultur och få accept för en ny inriktning. Särskilt svårt blev detta när utbildningen inom Försvarsmakten skulle akademiseras och inlemmas i Högskoleverkets betygsstruktur.

Då skärptes motsättningarna. Under och efter KLLOKkursen 1998 gjorde vi därför en genomgång av de nya principer man tillämpade och försökte klarlägga vilka etablerade förgivtaganden inom utbildningsområdet som kursen verkade strida mot (Wennberg, Hane 1998b). Det fanns också anledning att närmare utforska hur väl de antaganden man gjort vid utformandet av kursen stod sig mot vad som faktiskt hände under den.

Vi utformade utvärderingsprojektet som en kurs i kursen för nästa kursgrupp. Deltagarna fick medverka i att själva utforska sin kurs för att därigenom få en konkret erfarenhet av den vetenskapliga metodik som ingick i kursplanen.

Den rapport som skrevs disponerades efter mönster av en doktorsavhandling och deltagarna gavs möjlighet att i varje skede av undersökningen följa och kommentera denna. Det

visade sig därvid att användningen av samtal och fokusgrupper var ett mycket naturligt val.

Vi vill genom detta exempel lyfta upp möjligheten att forma en design med fokusgrupper som ger ett empiriskt material som har förutsättningar att verifiera eller motsäga olika grundantaganden om samverkansfrågor. Detta är förstås viktigt just i utbildningssammanhang eftersom man – när man som i KLLOken prövade alternativa utbildningsformer – ofta stångade pannan blodig mot etablerad praxis och inarbetade förgivettaganden.

Ambitionerna med kursen var omfattande. Den första frågan som måste ställas var vilka antaganden som var önskvärda att granska och vilket empiriskt material som behövdes för att man skulle kunna göra detta. Vi utgick då från kursledarnas antagande att deltagarna i kursen i sin framtida praktik skulle konfronteras med krav på en högre grad av horisontell kommunikation och enskilt ansvarstagande.

Vi kom tillsammans med kursledningen och deltagarna överens om att en förändring av denna förmåga borde kunna återspegla sig i samtalen om kursen under kursen. Kunskapen borde vara inbäddad i den doxa som etablerades.

Förändringar av kunskap om ledarskap skulle sålunda kunna avläsas ur hur man före och efter kursen samtalade om de frågor som avhandlats under kursen. Det ordnades därför tre tillfällen – ett i början, ett i mitten av utbildningen

och ett i slutet – där deltagarna tillsammans med oss diskuterade och samtalade om hur man fram till dess organiserat sin kurs och hur man kopplade detta till ledarskapsfrågor.

Dessa tre samtal dokumenterades och blev vårt empiriska material. Detta material kunde vi sedan analysera tillsammans med deltagare och kursledning. I denna analys ingick också en bakgrundsanalys och tolkningsmallar som vi arbetade fram tillsammans med kursledning och deltagare.

I rapporten redovisas hela processen, det vill säga den gemensamma plattformen, proceduren, det empiriska materialet och den analys och diskussion som gjordes. Studien genererade ett antal mycket intressanta fakta. Bland annat att en del antaganden man gjort om hur struktur och lärande hängde samman inte alls kunde verifieras.

I principerna för kursen låg att man skulle ha en tillåtande och accepterande kursledning. Det visade sig inte vara just denna ambition utan kursledningens förmåga att dra nytta av denna friare form som var avgörande.

Eftersom man i utbildningsdiskussionen huvudsakligen fokuserat på abstrakta metod aspekter, strukturfrågor och yttre faktorer så var denna insikt av avgörande betydelse. Den visade också varför tidigare analyser nästan kunde bli vad som helst. De faktorer man lade vikt vid hade nämligen normalt liten betydelse för det man ville uppnå.

Den friare strukturen visade sig således ha betydelse genom att den kunde ge deltagare och kursledning möjlighet att göra annat än man normalt gör i andra utbildningar. Därmed behövde kursledningen också ha en annan kompetens och insikt än som var vanligt. Först när man hade denna kunnighet och erfarenhet och kunde utnyttja strukturen till fullo blev resultatet det förväntade.

Detta har man tagit till sig i fortsatta utbildningar av samma typ. Där har man också uppnått helt andra resultat. Dessa resultat har verifierats genom en utvärderingsprocedur som också den använder sig av fokusgrupper (Rydén 2004; 2005).

Arbetsterapeuters arbetsmiljö (Förbundet Sveriges Arbetsterapeuter, Hane, Wennberg 2002)

Förbundet Sveriges Arbetsterapeuter (FSA) har sedan länge varit engagerade i sina medlemmars arbetsmiljö och gjort ett flertal studier för att belysa denna. Dessa studier har gjorts med hjälp av de standardiserade frågeformulär som numera finns på området. Dessa studier har alla visat att arbetsterapeuter har en närmast ideal arbetsituation.

De har

- Stort inflytande över hur de lägger upp arbetet
- Stort handlingsutrymme
- Ett inspirerande och intressant arbete med stor variation
- En stor mängd sociala kontakter
- Möjlighet till återhämtning
- Anställningstrygghet och
- De redovisar sällan övertid

Deras arbete skiljer således dramatiskt från de monotona verkstadsarbeten som man tidigare såg som oönskade och ohälsosamma och som ofta legat till grund för frågeformulären. Den fråga man ställde oss inför var att det inte var säkert att *frånvaron* av de faktorer som i en verkstadsmiljö orsakade ohälsa gjorde att arbetsmiljön för arbetsterapeuter var godtagbar.

Det hade nämligen visat sig att sjukskrivningarna i FSA i högre grad än i andra SACO-förbund kunde härledas till så kallad ”utbrändhet” eller ”utmattningsdepression”. Fanns det måne andra faktorer som man inte kunnat upptäcka genom enkäterna och som bidrog till arbetsterapeuternas ohälsa?

Vi vill genom detta exempel lyfta fram hur fokusgrupper kan skapa ett empiriskt material som gör det möjligt att belysa något annat i samarbetsfenomenen än vad som varit möjligt med tidigare metoder. I detta fall kunde vi genom fokusberättelserna utläsa helt andra arbetsmiljörisker än vad som diskuterades i samhället i övrigt.

Vi genomförde tre fokusgrupper med arbetsterapeuter från varierande områden i Sverige. Berättelserna kunde tolkas utifrån det etablerade arbetsmiljöspråket där man såg på individens upplevelser. Om man läste berättelserna på detta sätt så verifierade de tidigare studier. Arbetsterapeuterna hade en mycket god arbetsmiljö. Det faktum att vi gjort fokusgrupper och inte enkäter gjorde det emellertid möjligt att också upptäcka hur behovet av produktiv kommunikation inom verksamheten genererade nya svårigheter.

Om man läste berättelserna utifrån fenomenet mental utmattning som verkade hänga samman med frustration – och inte utifrån konventionella arbetsmiljökrav – visade sig en helt annan bild. Berättelserna visade då att arbetsterapeutens arbete mycket väl – under olyckliga omständigheter – kunde leda in i situationer av utbrändhet.

Vi visste vid starten av studien att riskerna med frågeformulär var att de alltid måste utformas utifrån vissa fasta förgivettaganden. Därmed kommer det empiriska materialet att innehålla en systematisk förvrängning. Det kommer inte att visa annat än det man förväntar sig att se.

När verkligheten inte verkade stämma med de resultat man tidigare fått var valet av fokusgrupper självklart. Vi visste också att studier baserade på frågeformulär och enskilda intervjuer är särskilt riskfyllda när man vill studera samsarbetsfrågor. När det gäller dessa kan man inte räkna med lagbundenheter av den typ som finns inom naturvetenskapen.

I detta fall visade det sig vid en närmare analys av fokusberättelserna att det var *bristen på samarbetshandlingar* gentemot arbetsterapeuterna som skapade frustration. Denna brist verkade böttna i en oförmåga hos andra yrkesgrupper och beslutsfattare att i sin tur se arbetsterapeuternas insatser som samarbetshandlingar gentemot sig och patienten.

Det var således inte yttre faktorer som styrde uppkomsten av ohälsan. Det var helt enkelt den dominerande ”doxan” som inte hade förmåga att synliggöra handlingarnas verkliga karaktär. Så länge denna kunskap inte utvecklas och integreras i doxan löper arbetsterapeuterna fortsatt risk att drabbas av utbrändhet. Detta förhållande kommer FSA att behandla i ett kommande forskningsprojekt.

En andra metodologisk fråga som gör detta exempel intressant är att man för att uppfatta problemen måste utgå från att arbetsterapeuter – till skillnad från hur det tidigare var för montörer i verkstadsindustrin – numera ser sig, och också ses av andra, som professionella aktörer. Detta inne-

bär att de ser sig som ansvariga för vad de presterar. Detta är i dag inte unikt för arbetsterapeuter.

Vi menar att nästan alla yrken – även montörens – har rört sig i denna riktning. Situationen är sådan att ytterst få på egen hand kan åstadkomma det man ser som önskvärt. För att göra ett bra jobb måste det egna handlandet få stöd av andras handlande. Behovet av samarbetshandlingar – och inte bara ett samarbete utifrån rutiner och regler – har blivit allt större.

Kunskapsbehov i primärvården (Hane, Wennberg 2003)

Det sker just nu inom sjukvården en stark omriktning mot vad som ibland kallas patientorientering (Wennberg, Hane 2004). Ett annat ord är patientinteraktiva resonemang. Behandling kan därför numera inte enbart ses ur den behandlandes perspektiv.

Också patientens föreställningar och inställning till behandlingen måste beaktas. Patienten och dennes anhöriga – och ibland till och med dennes hund – måste bli medlemmar i det team som arbetar med problemen.

Denna omriktning ställer mycket av forskning kring sjukvården på huvudet. Den isolering av kunskapen till en expertkunskap som tidigare varit regel måste nu förändras.

Man måste komplettera det tidigare ensidiga behandlingstänkandet med frågor som rör samarbete och samverkan med patienten själv, dennes anhöriga och omvärld.

Denna fråga har fått ökad relevans med ökningen av tillstånd där sjukdomen och ohälsan inte kan hänföras till enkla somatiska besvär utan också påverkas av patientens egna föreställningar och livsföring. Det är inte längre möjligt att hantera de problem som patienter i dag kommer med enbart genom enstaka behandlingsinsatser som kan isoleras från varandra. Man måste i stället forma mikrosystem runt varje patient. I dessa mikrosystem måste en mängd olika aktörer med olika kunskaper samarbeta interdisciplinärt med varandra.

Det område där dessa frågor är mest brännande och akuta är inom primärvården. När det kommer till specialisthjälp och behandling finns det etablerade institutioner för detta. Dessa är visserligen för få och ännu inte fullt utvecklade men principerna för hur man måste samverka i dessa klarar allt mer.

I primärvården och hemtjänsten möter man emellertid problemet i hela dess register. Man måste vara beredd på att både erbjuda enkla behandlingar och på att hantera komplexa problem av oro, ångest, multipla besvär etc. Det stod därför tidigt klart för dem som engagerade sig i primärvårdens problem att de kunskaper man där behövde på många

sätt skiljde sig från dem man erbjöds i det ordinarie utbildningssystemet.

Detta exempel förs fram för att visa hur fokusgrupper kan medföra att mjuka data bli starka data. Många av de informationer och synpunkter som kommer fram i fokusgrupper är naturligtvis inte nya. Enskilda personer har kanske till och med ofta fört fram dem i debatten. De kan utförligt ha beskrivits både av ämnesföreträdare och i reportage och andra berättelser från "fältet".

Synpunkterna är således inte okända. Problemet med dem är att de betraktas som mjuka data – så kallad episodisk evidens. De får därmed ingen genomslagskraft. De drunknar i andra resonemang som följer den etablerade tankestilen och som ingår i den etablerade "doxan". Man brukar då förvåna sig över att man handlar "mot bättre vetande".

Att det är så medför stor frustration hos berörda yrkesmän och befattningshavare. De anser sig inte komma till tals, komma till sin rätt och tror inte att man kan komma till rätta med primärvårdens frågeställningar. Utbildning kräver ett gemensamt engagemang hos många. Den kräver därför en närmast total uppslutning kring hur man måste se på olika frågor.

Utan denna samstämmighet kan ingen utbildning etableras. Eftersom utbildningssystemet omfattar så många olika tankestilar, aktörer och intressenter kan enskilda utsagor i

allmänhet inte slå igenom. Det är således i detta fall – när det gäller primärvården – främst en samarbetsfråga på tvärs över utbildningssystemen som måste lösas.

Det handlar således inte om någon osäkerhet om vilka frågor som borde beaktas i den framtida primärvården. Det handlar istället om att dessa formuleras i enskilda utsagor. Det metodologiska problemet är således hur man ur enskilda utsagor – ”svaga data” – kan forma gemensamma och verifierade utsagor som påverkar handlandet – ”starka data”.

Här kan fokusgrupper vara lämpliga. De kan i kunskaps-samhället erbjuda en information som är viktig för kommunikation om strategiska beslut och om åtgärder som kan få bred uppslutning.

Fammi (dåvarande Familjemedicinska Institutet) bad oss att i samarbete med FSA genomföra en studie som avsåg att klarlägga vilka kunskaper som kunniga arbetsterapeuter såg som angelägna att utveckla och sprida inom primärvården och med vilka medel detta kunde ske. Vi utgick därvid från att dessa kunskaper inte enbart var kopplade till enkla behandlingsfrågor utan till just samarbetet med och kring patienten.

Vi genomförde tre fokusgrupper. Den första syftade till att klarlägga hur erfarna arbetsterapeuter såg på primärvårdens framtid. Vad skulle komma att dominera arbetet i denna? Den andra syftade till att klarlägga vilka insatser

som erfarna arbetsterapeuter såg som angelägna att göra och utveckla i den framtid som den första fokusgruppen målat upp.

Den tredje fokusgruppen bestod av arbetsterapeuter med stor erfarenhet av utbildning och kunskapsspridning. Den syftade till att klarlägga vilka kunskapsspridningsformer som var angelägna att använda sig av för att öka kunskapen om dessa frågor hos alla primärvårdens aktörer.

Värdet med fokusgrupperna är således inte innehållet som presenteras. Värdet är att samtalen i grupperna avslöjar den mentalitet och tankestil som utifrån en praktisk erfarenhet präglar en hel grupp av erfarna yrkesmänniskor vilka engagerar sig i primärvårdens problem. Att man säger vad man säger behöver inte betyda att det är detta som skall göras. Det kan finnas andra fakta och erfarenheter som komplicerar bilden.

Personer engagerade i planering och beslut kring utbildnings- och forskningsfrågor kan inte negligera att ta ställning till ett sådant budskap och kommunicera med dem som berörs. Mjuka data har gjorts till hårda. Det är för personer med ansvar och intresse för dessa frågor alldeles tydligt hur resonemangen går. Negligerar man detta så riskerar man att förstärka klyftan mellan beslutsfattare och yrkesmän. Fokusgrupperna anger således en riktning som beslutsfattare skulle kunna ta om de vill göra samarbetshandlingar gentemot sina underställda.

Trafikskolan (Lundquist, Wennberg 2005)

Från 1994 och framåt genomförde Samarbetsdynamik AB och Lysekils Trafikskola ett stort antal fokusgrupper med trafiklärare om trafikerande och trafiksäkerhet. Tanken var att den praktiska erfarenhet som trafiklärarna hade om skeden i trafiken skulle kunna dokumenteras genom arbetet.

Ganska snart visade sig emellertid ett betydande glapp mellan trafiklärarnas erfarenheter och de bestämmelser, prövningsprinciper och andra åtgärder som gjordes av Vägverket. Många av de insatser som branschen gjorde hade enligt trafiklärarna heller inte fokus just på trafik kunskap och trafiksäkerhet. De riktade sig mer mot kommersiella och formella frågor. Diskussionen med elever, anhöriga, media och andra intresserade var också problematisk.

Man gick i trafiksskola för att få körkort – inte för att lära sig köra trafiksäkert. Vägverkets examination, branschinstitutioner och politiker sade sig värna om trafiksäkerheten men genom det sätt man agerade förstärkte man svårigheterna snarare än mildrade dem.

Av dessa skäl upplevde trafiklärarna att man inte kom till tals i viktiga frågor. Man tyckte inte heller att man genom de samtal som fördes med olika instanser kunde komma till rätta med viktiga problem kring trafiksäkerhet. Man ansåg

heller inte att den kunskap man hade kunde komma till sin rätt så som kursplaner och prov var upplagda.

Ett viktigt skäl till att utbildning, examination och samtal kring trafiksäkerhet blivit föråldrade är de kraftiga förändringar som skett i trafikmiljön. Trafiken har blivit intensivare. Motorerna kraftigare och bilarna snabbare. Vägsystemet har byggts ut och blivit mer komplicerat. Man har satsat hårt på olika signalsystem och bestämmelser. Informationsmiljön har blivit splittrad och förvirrande.

Vi har också fått en mängd trafikanter som inte alltid kan förväntas känna till och följa det svenska regelsystemet. Vi har också fått allt fler bilförare som bara sällan använder bilen och därför är ovana vid trafiken. Dessutom införs allt fler undantag. Nu senast så föreslås till exempel att polisens civila spanare skall få tillåtelse att bryta mot reglerna under sin spaning. Förr garanterade körkortet att alla kände till alla regler. Nu kan man inte på samma sätt räkna med att andra trafikanter alltid är medvetna om och följer samma regler som man själv.

Den som vill bli betrodd att köra bil i Sverige måste ta körkort. Den som ertappas med att köra vårdslöst, utsätta andra trafikanter för fara eller på annat sätt bryta mot de principer samhället satt upp kan bli fråntagen körkortet. Grundläggande för den svenska modellen är således att man inte enbart tar ställning till om man brutit mot trafikreglerna. Man tar också ställning till om man framfört fordonet på ett

sätt som innebär fara för andra. Det kan således ibland vara fel att följa en regel. Det kan vara rätt att bryta den.

Grundbestämmelsen säger att man skall visa hänsyn och omsorg i trafiken och inte störa eller hindra. Man skall med andra ord utföra samarbetshandlingar. Körkortet är således i fara om man visar att man inte väljer att samarbeta och därför inte förmår forma samarbetshandlingar. För att det skall kunna visas att man inte väljer att samarbeta måste man utgå från att man som förare vet vad detta innebär i olika situationer. Det är därför man har en utbildning. Utbildningen kan inte förändra väljandet bara kunnandet.

Vägverket har i dagarna beslutat om en ny kursplan som i högre grad än tidigare tar hänsyn till de nya förhållanden som nu uppkommit. Detta innebär att trafikantutbildningen måste förändras. Det innebär också en helt ny typ av kvalitetssäkring av utbildningen. Vi lyfter fram detta exempel för att visa hur fokusgrupper kan bidra till att lägga grunden för det utbildningsmaterial som en inriktning mot samarbetshandlingarna måste utgå från.

Att vi ställer krav på samarbetshandlingar på varandra – snarare än ett strikt regelföljande är tryggare för oss alla. Att ha förmåga att framföra sin bil med hänsyn och omsorg och inte störa och hindra är grunden för trafiksäkerheten. Att vara betrodd med körkort har därför också en politisk och medborgerlig aspekt. Att skapa samarbetshandlingar i trafiken är en medborgerlig plikt.

Denna pliktfråga löstes tidigare genom att fokusera på två moment. Föraren skulle demonstrera färdighet att manövrera fordonet och visa att man behärskade regler och signaler. Det var denna begränsade och föråldrade beskrivning av vad föraren måste kunna visa för att vara betrodd med körkort som trafiklärarna protesterade emot.

De trafiklärare som deltog i fokusgrupperna hade sedan länge haft en helt annan utgångspunkt i sin undervisning. De byggde i sin undervisning på samtalet. De ansåg sig kunna ”höra” om eleven resonerade om sin körning på ett sådant sätt att denne hade den förmåga att utföra de samarbetshandlingar i trafiken som krävdes. För att kunna utveckla denna förmåga gavs eleven stor frihet att framföra bilen inom ramen för sina egna förutsättningar. Man fick välja hur man skulle köra snarare än bli instruerad.

Man har i samband med dessa val samtalat om de bedömningar som eleven gjort. Trafiklärarna har således i sin praktik intuitivt förstått att det är elevens ”doxa” eller ”common sense” i trafiken som borde bestämma om denne skulle kunna vara betrodd med körkort eller inte. När examination och politiska resonemang bortsett från detta förhållande har det lett till frustration hos trafiklärarna. Utbildningsmomenten har varit relevanta ur trafiksäkerhetssynpunkt men blivit svåra att förklara ur examinationssynpunkt och i den allmänna debatten om trafiksäkerhet.

2006 kommer kursplanen att ändras. Den är nu anpassad för att stämma bättre överens med de praktiska erfarenheter som gjorts och de pedagogiska insikter som nu finns. Detta innebär att det inte bara är elevens behärskande av bilen och dennes regelkunskap som skall beaktas. Man skall också beakta elevens ”omdöme” och förmåga att forma samarbetshandlingar i trafiken. Nyckelordet har blivit ”självvärdering”. Detta nya kan verka en smula kryptiskt men kan beskrivas med två exempel.

Det första hämtar vi från halkkörning. Det har funnits ett krav på att elever skall träna halkkörning för att därigenom lära sig hantera fordonet i sådana situationer. Erfarenheter från studier som gjorts i Norge har emellertid visat att olycksfrekvensen ökat efter träning på halkbana. Körskickligheten har ökat men trafiksäkerheten minskat. Eleverna har visserligen lärt sig bemästra fordonet bättre. Förmågan att bemästra fordonet bättre innebär således inte automatiskt att man bättre förstår de risker man utsätter sig själv och andra för när man kör som man gör.

Halkbaneträning kan därför leda till den motsatta effekten – nämligen att man genom sin ökade förmåga att hantera fordonet undervärderar riskerna. Utbildningen har därför numera lagts om så att den inte bara befrämjar ett lärande där man bättre bemästrar bilen. Man arbetar nu också med samtal genom vilka man får ökad insikt och förståelse för när det egna beteendet leder till ökade risker för sig själv och andra.

Så till det andra exemplet. I en ny förordning bestämdes att fordonsförare har så kallad väjningsplikt för fotgängare vid övergångsställen. Det är uppenbart att om alla följde denna regel skulle olyckorna förstås minska. Problemet är att detta inte är realistiskt. Varken fotgängare eller bilister kan förväntas att regelmässigt agera så. Om man således inbillar sig att det är denna regel som kommer att dirigera skeendet på ett övergångsställe så kan man råka illa ut.

Förleds man som enskild trafikant att tro detta så riskerar man att man inte tillräckligt väl uppmärksammar de risker som faktiskt finns. Man kommer därvid inte heller att tillräckligt väl öva sig i att hantera dem. Om regeln kommer att begränsa det naturliga samspel som måste finnas mellan olika trafikanter – i detta fall fotgängare och bilister – så kan den därför leda till fler olyckor snarare än färre.

Det står således numera klart att utbildningen inte enbart bör fokusera på regelföljande. Den bör arrangeras så att trafiklärarna genom dialog med eleven medverkar till att elevens egen uppfattning om sitt framförande av fordonet kan knytas till vad omvärlden uppfattar som ett berättigat, kunnigt och realistiskt beteende i trafiken.

Detta är för många trafiklärare inget nytt. Tidigare bedrevs emellertid denna utbildning på initiativ av varje enskild trafiklärare och utifrån dennes personliga praktiska erfarenhet och kunnande. Momenten ingick inte i examination eller annan kvalitetsbedömning av utbildningen. Detta speciella

yrkeskunnande måste nu sättas i system och kvalitetsäkras. Det måste därför skapas nya examinationsformer och nya former för inspektion och kontroll.

Detta har en viktig konsekvens. Den kunskap i praktiken som trafikläraren förut besatt och som han eller hon var ensam om att demonstrera i samtalen med eleven måste nu göras synlig. Den måste utvecklas i samarbete med andra trafiklärare. Den måste också knytas till erfarenheter och kunskaper som finns i omvärlden – hos Vägverket, Polisen, rättsväsendet, politikerna och allmänheten. Det rör sig således här om en generaliserbar kunskap som skall tillämpas på bred front och som kan produceras genom fokusgruppsamtal.

Avslutande kommentarer

Många praktiker har under många år brottats med svårigheten att få sina insikter och erfarenheter rättvisande beskrivna i vetenskapliga studier och verifierade genom forskning. Peter Reasons och John Rowans antologi (1981) är ett bra exempel på den frustration som funnits kring dessa frågor under mer än femtio år.

Problemet tycks vara att det har kommit att handla om vad som kom först – hönan eller ägget. Etablerade metoder producerar etablerade resultat som passar in i den etablerade världsbilden. För att bryta denna skulle krävas alternativa metoder som presenterar alternativa resultat. Men eftersom föreställningarna är vad de är så formuleras sällan sådana frågeställningar som motiverar sådana metoder. Det många praktiker tycker sig veta får ingen plats i den publika diskussionen.

Vi menar att fokusgrupper som används på det sätt vi här redovisat har förutsättningar att bryta denna onda cirkel. Skälet till detta är att de producerar data som en syntes av

praktikers och forskares kunnande – där den enas bidrag inte kan skiljas från den andras. Genom den vetenskapliga ansatsen och knytningen till etablerad kunskapsteori får metoden också trovärdighet. Det empiriska materialet blir därmed starkare än många andra typer av material som kan presenteras.

Vi är medvetna om att den kunskapsfilosofiska bakgrund vi här presenterat kan göra resonemangen abstrakta och svår-fångade. Vi har funnit att man lätt kan förlora sig i filosofiska grundresonemang i diskussionerna om vår användning av fokusgrupper.

Detta är inget att göra åt. Den vägen måste också vandra. Vi kan emellertid samtidigt konstatera att fokusgrupper – så som vi använder dem – varken är praktiskt svårförståeliga eller svåra att tillämpa. Resultatet stimulerar i allmänhet en friare och mer sakinriktad kommunikation – vilket ju är själva avsikten.

De flesta fokusgruppsledare och deltagare begriper också huvudprinciperna när man väl berättar dem. Vi har därför stort hopp om att fokusgrupper skulle kunna vara svaret på hur man kan komma till rätta med den frustration som många praktiker känner inför dagens samhällsdebatt.

Litteraturreferenser

Alvesson M och Deetz S (2000): Kritisk samhällsvetenskaplig metod.
Lund: Studentlitteratur.

Arbetsmiljöverket (2002): Från frustration till total utmattning.
(Abonnemangrapport 92). Stockholm: Arbetsmiljöverket.

Archer L, Whitaker D (1994): Developing a culture of learning
through research partnerships. Chapter ten in: Reason P (ed):
Participation in human inquiry. London: Sage Publication.

Asplund J (1988): Det sociala livets elementära former: Göteborg:
Korpen.

Barbour R (1999): The use of focus groups to define patient needs.
Journal of Pediatric gastroenterology & Nutrition. Vol 28(4)
supplement; 19-22.

Barbour R, Kitzinger J (1999): Developing focus group research:
politics, theory and practice. London: Sage.

- Bannister D, Fransella F (1971): *Inquiring man – The theory of personal constructs*. London: Penguin Books.
- Bergren I, Bergsten I, Eng H, Sopaj B, Sunnemalm T, Hane M (2001): *Fem berättelser om Gryningen*. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Blomgren M och Sahlin-Andersson K (2003): *Ledning på distans. Att skapa kunskap för politisk styrning av hälso- och sjukvård*. Stockholm: Landstingsförbundet.
- Bloor M (2001): *Focus groups in social research*. London: Sage.
- Englund T (2000): *Deliberativa samtal som värdegrund – historiska perspektiv och aktuella förutsättningar*. Stockholm: Skolverket.
- Fern E (2001): *Advanced focus group research*. Thousand Oaks: Sage Publications Inc.
- Förbundet Sveriges Arbetsterapeuter, Hane M, Wennberg BÅ (2002): *Samtal med arbetsterapeuter – om arbetsmiljöns brister, risker och glädjeämnen. (Abonnemangsrapport 94)*. Stockholm: Förbundet Sveriges Arbetsterapeuter.
- Garson D (2001): *Guide to writing empirical papers, thesis and dissertations. Focus group research*. <http://www2.chass.ncsu.edu/garson/pa765/focusgroups.htm>.

- Gustavsson B (2000): Kunskapsfilosofi. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Gärdenfors P (2004): Språket är till för visioner och lögner. Axess november 2004. Stockholm: Tidskriften Axess.
- Hane M. och Wennberg BÅ. (2002): Frågeformulärens kris. Varför vi övergett frågeformulär som hjälpmedel i arbetsmiljöarbetet. Abonnemangsrapport 93. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Hane M, Wennberg BÅ (2003): Starkare arbetsterapi – bättre primärvård. Tre berättelser om relevant kunskapsutveckling och kunskapspridning. Ett samarbetsprojekt mellan Familjemedicinska institutet (FAMMI) och Förbundet Sveriges Arbetsterapeuter (FSA). Abonnemangsrapport 102. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Hane M, Wennberg BÅ (2005): God och dålig ledning ur ett hälsoperspektiv. I Ryden L (red): Att höra skillnad på god och dålig ledning. Abonnemangsrapport 108. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Home A M (1996): Enhancing Research Usefulness with adapted Focus Groups. Groupwork vol 9(2), 1996, pp 128-138.
- Johansson I (1986): Bortom objektivism och relativism. I Selander S. (red): Kunskapens villkor. En antologi om vetenskapsteori och samhällsvetenskap. Lund: Studentlitteratur.

- Kaplowitz M, Hoehn J (2001): Do focus groups and individual interviews reveal the same information for natural resource valuation? *Ecological Economics* 36 (2001) 237-247.
- Kitzinger J (1995): Qualitative Research: Introducing focus groups. *BMJ Career Focus* 1995;311; 299-302.
- Krueger R A (1994): Focus Groups. A practical guide for applied research. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Liedman SE (2002): Oändligt äventyr – om människans kunskaper. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Lund M (2001): Tillit och mänsklig utveckling. I: Aronsson G, Karlsson Ch (red): Tillitens ansikten. Lund: Studentlitteratur.
- Lundquist F, Wennberg BÅ (2005): Kvalitetssäkring och pedagogisk utveckling. Abonnemangsrapport 113. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Lundquist L (1998): Demokratins väktare. Lund: Studentlitteratur.
- Marrow A (1977): The practical theorist. The life and work of Kurt Lewin. New York: Harper and brothers.
- McGregor A (2004): Doing groups: situating knowledge and creating stories. *Australian geographer*. Vol 35:2:141-149.

- Morgan D (ed)(1993): Successful focus groups. Advancing the state of the art. Newbury Park: Sage.
- Morgan D (1996): "Focus groups". I: Annual Review of Sociology. Vol 22:129-152.
- Morgan D, Spanish M (1984): Focus groups: A new tool for qualitative research. Qualitative Sociology. Vol 7; 3; 253-270.
- Olofsdotter H (2003): Omsorgsnormers effekt på policyutveckling. Ett feministiskt perspektiv för policystudier. I Pierre J, Rothstein B: Välfärdsstat i otakt – om politikens oväntade, oavsiktliga och oönskade effekter. Lund: Liber Ekonomi.
- Petersson O (1996): Politikens möjligheter. Har folkstyrelsen någon framtid? Stockholm: SNS Förlag.
- Ramirez J (1995): Skapande mening – en begreppsgenealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering. Avhandling 13:2. Stockholm: Nordiska institutet för samhällsplanering.
- Ramírez J L (1995): Två kiasmer av tystnad och ironi. Stockholm: Nordiska institutet för samhällsplanering. Meddelande 1995:1
- Ramírez J (2004): Retorik som humanvetenskaplig kunskapsteori och metod i samhällsplanering – en idéöversikt. Statsvetenskaplig Tidskrift 2003/2004. Årg 106:1.

- Reason P (1994): Participation in human inquiry. London: Sage Publication.
- Reason P, Heron J (2001): The practice of co-operative inquiry: Reserach with rather than on people. Kapitel 16 I: Reason P, Bradbury H (eds): Handbook of action research: Pareticipative Inquiry and practice. London: Sage.
- Reason P, Rowan J (eds)(1981): Human Inquiry. A sourcebook of new paradigm research. London: John Wiley & Sons Ltd.
- Rosenberg G (2003): Plikten, profiten och konsten att vara människa. Stockholm: Albert Bonniers Förlag AB.
- Rosengren M (2002): Doxologi. En essä om kunskap. Åstorp: Rhetor förlag.
- Rothstein B (2003): Sociala fällor och tillitens problem. Kristianstad: SNS Förlag.
- Rydén L (2004): Bättre verksamhet – Bättre arbetsmiljö. Abonnemangsrapport 103. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Ryden L (red) (2005): Att höra skillnad på god och dålig ledning. Abonnemangsrapport 108. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Selander S. (red)(1986): Kunskapens villkor. En antologi om vetenskapsteori och samhällsvetenskap. Lund: Studentlitteratur.

- Tursunovic M (2002): Fokusgruppsintervjuer i teori och praktik. Sociologisk forskning 1/2002.
- van Maanen M (1991): Researching Lived experience, Human Science for Action Sensitive Pedagogy. New York: State University of New York Press.
- Wennberg BÅ, Hane M (1998a): Focus Groups – både en arbetsform och en metod för datainsamling i ett utforskande partnerskap. Abonnemangsrapport 64. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Wennberg BÅ, Hane M (1998b): Utgångspunkter för en ny utbildningspraxis baserade på erfarenheter från KLLOK 98. Abonnemangsrapport 67. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Wennberg BÅ, Hane M (1999): Om skärningspunkten mellan horisontella och vertikala organiseringsprocesser baserade på erfarenheter från KLLOK 99. Abonnemangsrapport 75. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.
- Wennberg BÅ, Hane M. (2000): Forskning för praktiker om praktiken. Om grunderna för vetenskaplig metod och om metoder på vetenskaplig grund. Abonnemangsrapport 78. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.

Wennberg BÅ, Hane M (red) (2004): Plattform för patientorientering.
Genom patientorientering blir det möjligt att åstadkomma ökad
tillgänglighet, god arbetsmiljö och optimal resursanvändning.
Abonnemangsrapport 104. Degerfors: Samarbetsdynamik AB.

Wennberg BÅ, Hane M (2005): Research Partnership – a controversy?
Gestalt Review 2005 under publicering.

Wibeck V (2000): Fokusgrupper. Om fokuserade gruppintervjuer som
undersökningsmetod. Lund: Studentlitteratur.